

Hrvatski izbjeglički logori u Drugom svjetskom ratu i poraću

Damjanović, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:819118>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-21**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Pedagogije i Povijesti, nastavnički
smjer

Marija Damjanović

**HRVATSKI IZBJEGLIČKI LOGORI U DRUGOM SVJETSKOM
RATU I PORAĆU**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2022.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Pedagogije i Povijesti, nastavnički
smjer

Marija Damjanović

**HRVATSKI IZBJEGLIČKI LOGORI U DRUGOM SVJETSKOM
RATU I PORAĆU**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2022.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 19. lipnja 2022.

Marija Dujanić, 0122227722

Sažetak

U razdoblju od 1939. do 1949. godine velik broj Europljana nalazio se izvan svoje domovine ili svog rodnog kraja. Drugi je svjetski rat za sobom donio brojne nedaće, a neke od najtežih bile su prisilne migracije velikog broja stanovnika. Tako je s hrvatskog etničkog prostora u razdoblju od 1943. do 1946. godine iselio velik broj ljudi. Napuštali su svoje domove najčešće zbog opasnosti pred neprijateljskim napadima, ali i zbog toga što se na područjima na kojima su oni živjeli vodio rat u kojem je izgubljen velik broj života i to ne samo vojnika, nego i civila. Iseljavanja, evakuacije i izbjeglištvo odvijali su se unutar područja naseljenima Hrvatima te s njega u druge krajeve Europe i svijeta. Ono što migracije hrvatskog stanovništva za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata čini posebnima svakako su hrvatski izbjeglički logori, koji su često bili tek usputna stanica stanovništva u daljnjim migracijama. Prvo veće iseljavanje Hrvata u razdoblju Drugog svjetskog rata usko je povezano s kapitulacijom Italije u rujnu 1943. godine, dok je ono drugo u najvećoj mjeri uzrokovano slomom Nezavisne Države Hrvatske i uspostavom komunističke vlasti početkom svibnja 1945. godine. Uzroci ova dva iseljeničko-izbjeglička toka različita su, a sukladno tome različita su i njihova obilježja poput tipologije iseljenika, društveno-političke situacije koja je utjecala na migracije, a samim tim i izbjeglički logori te kampovi u kojima su se u tim razdobljima nalazili Hrvati. U ovom se radu na temelju relevantne literature te proučavanja izvora donosi pregled uzroka te posebnosti migracija hrvatskog stanovništva s hrvatskog etničkog prostora u vrijeme Drugog svjetskog rata te u poraću uz poseban osvrt na hrvatske izbjegličke logore. Nadalje, komparativnom analizom logora El Shatt i logora Fermo utvrdit će se koje su bile posebnosti evakuacija, zbjegova i izbjegličkih logora za vrijeme Drugog svjetskog rata te neposredno pred njegov završetak i u poraću.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, iseljeničko-izbjeglički tokovi hrvatskog stanovništva, hrvatski izbjeglički logori, zbjegovi hrvatskog stanovništva, logor El Shatt, logor Fermo

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Specifičnosti migracija u kontekstu iseljeničkih tokova Hrvata u razdoblju Drugog svjetskog rata te neposredno prije njegova završetka i u poraću.....	4
2.1. Posebnosti i tipologija hrvatskih izbjegličkih logora.....	7
3. Društveno-politički kontekst Drugog svjetskog rata na hrvatskom etničkom prostoru	9
4. Evakuacija, zbjegovi hrvatskog stanovništva i hrvatski izbjeglički logori za vrijeme Drugog svjetskog rata	13
4.1. Formiranje zbjegova i odlazak u Italiju	15
4.2. Prva faza zbjega - tranzitni izbjeglički logori u Italiji, put u Egipat i izbjeglički logori u Egiptu	18
4.3. Druga faza zbjegova hrvatskog stanovništva i izbjeglički logori stalnog karaktera u Italiji.....	21
5. Hrvatski izbjeglički logor El Shatt	28
5.1. Broj i tipologija izbjeglica	29
5.2. Organizacija i uprava.....	32
5.3. Odnosi sa zapadnim Saveznicima i političko stanje	35
5.4. Svakodnevnica.....	38
5.5. Kultura i prosvjeta	40
5.6. Vjerski život	43
5.7. Repatrijacija i spomen	44
6. Zbjegovi hrvatskog stanovništva i hrvatski izbjeglički logori neposredno prije završetka Drugog svjetskog rata i u poraću.....	48
6.1. Hrvati u savezničkim izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj.....	51
6.2. Netrpeljivosti između jugoslavenskih vlasti i Saveznika oko izručenja hrvatskih izbjeglica	55
6.3. Podjela izbjeglica na „bijele“, „sive“ i „crne“	58
6.4. Izbjeglička menza i Ured hrvatskih izbjeglica.....	60
7. Logor Fermo	62
7.1. Broj i tipologija izbjeglica	63
7.2. Organizacija i uprava.....	63
7.3. Odnosi sa zapadnim Saveznicima i političko stanje	64
7.4. Svakodnevnica.....	65
7.5. Kultura i prosvjeta	67
7.6. Vjerski život	69

7.7. Repatrijacija i spomen	70
8. Prije zaključka – Tablica komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo.....	73
9. Zaključak	78
10. Popis literature	82

1. Uvod

Prateći europske modernizacijske procese, shodno tome i europske migracijske valove, Hrvati su započeli sa iseljavanjem u daleke krajeve iz različitih razloga. U razlozima svakako prednjači teška gospodarsko-politička situacija u zemljama u kojima su se Hrvati nalazili, glad, siromaštvo te neslaganje s vlastima. Ovaj rad donosi pregled iseljeničko-izbjegličkih egzodusa hrvatskog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata i poraća koje je potrebno podijeliti u dva glavna toka – onaj za vrijeme Drugog svjetskog rata te onaj koji zahvaća posljednjih nekoliko mjeseci rata te poraće.

Prvi tok, odnosno prvi veći egzodus hrvatskog stanovništva vežemo uz 1943. godinu i kapitulaciju Italije. Tada je velik dio ljudi koji su živjeli na području srednje i južne Dalmacije odlučio, uz pomoć Saveznika, pobjeći od ratnih ugroza koje su slijedile na tom području. Odlučivši se na zbjeg, uz pomoć Saveznika te partizanske vojske, velik dio ljudi najprije je prebačen na Dalmatinske otoke, a zatim u južnu Italiju te Egipat. U Egiptu je, na Sinaju, u veljači 1944. podignut izbjeglički kamp i logor El Shatt, najveći hrvatski izbjeglički logor u kojem je bilo smješteno preko 25 000 izbjeglica, od kojih su većina bila Hrvati.

Sličnu priču, ali nešto drugačijeg scenarija, vežemo i uz svibanj 1945. godine, kada se na zbjeg odlučilo još nekoliko tisuća Hrvata. Slomom Nezavisne Države Hrvatske (dalje NDH) i uspostavom nove komunističke vlasti nekolicina se ljudi odlučila za bijeg s područja na kojima su živjeli. Velik dio njih za to se odlučio zbog straha od novih vlasti, a među tim ljudima nalazili su se i oni koji novim komunističkim vlastima nisu odgovarali – vodeći ljudi tada već slomljene NDH. Vojnici i civili koje Saveznici nisu predali jugoslavenskim vlastima na Bleiburgu uglavnom su bili poslani i „zbrinuti“ u izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj. Izbjeglički logor u kojem je tada bio smješten najveći broj hrvatskih izbjeglica bio je smješten u talijanskoj regiji Fermo, a dijelio je isto ime kao i pokrajina „Logor i kamp Fermo“.

Rad je podijeljen na devet poglavlja ne uključujući popis literature. Prvo poglavlje ovog rada donosi kratko objašnjenje specifičnosti migracija u kontekstu iseljeničko-izbjegličkih tokova tijekom Drugog svjetskog rata te na njegovom kraju i u poraću. U poglavlju se također definiraju temeljni pojmovi ovog rada – *zbjeg* i *izbjeglički logor*, a navode se i određene posebnosti te tipologija hrvatskih izbjegličkih logora. Drugo poglavlje donosi društveno-politički kontekst Drugog svjetskog rata na prostorima koje su naseljavali Hrvati jer je to izrazito bitno za shvaćanje samih uzroka migracija. U sljedeća dva poglavlja navode se posebnosti te uzroci evakuacija i zbjegova hrvatskog stanovništva za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim

naglasakom na hrvatske izbjegličke logore, u prvom redu logor El Shatt. Zatim, dva su poglavlja posvećena zbjegovima hrvatskog iseljništva te hrvatskim iseljeničkim logorima podignutima u inozemstvu neposredno prije završetka Drugog svjetskog rata te u poraću uz poseban naglasak na hrvatski izbjeglički logor Fermo. Unutar posljednjeg poglavlja bit će prikazana komparativna analiza logora El Shatt i Fermo kao dva najvažnija hrvatska izbjeglička logora koji datiraju iz različitih iseljeničko-izbjegličkih tokova.

Cilj je ovog diplomskog rada prikazati, opisati te navesti glavne uzroke dva glavna iseljeničko-izbjeglička egzodusa hrvatskog stanovništva s područja koja su naseljavali. Također, predmet ovog rada je detaljnije opisati zbjegove hrvatskog iseljništva te hrvatske izbjegličke logore El Shatt i Fermo kao središta hrvatske emigracije u promatranom razdoblju te navesti što ih čini sličnima, a što različitima. Nadalje, geografski položaj izbjegličkih logora, tipologija iseljenika (izbjeglica), društveno-političko stanje u logorima, odnos Saveznika prema „logorašima“, kultura, prosvjeta i sport unutar logora ključne su posebnosti koje će biti prikazane u poglavljima ovoga rada. Jesu li logoraši težili za povratkom kući ili im se pak ostajalo dalje „u tuđini“ te postoje li danas neki spomenici ili spomendani povezani s hrvatskim izbjegličkim logorima također su pitanja na koja će se u ovom radu pokušati odgovoriti.

Hrvatski izbjeglički logori predstavljaju jednu od tema koja je godinama bila zanemarena u jugoslavenskoj, a kasnije i hrvatskoj historiografiji. Iako postoji pozamašan broj djela koja se bave tematikom hrvatskih izbjegličkih logora koji su bili aktivni za vrijeme Drugog svjetskog rata poput El Shatta, nedostaje velik broj izvora koji govore o poslijeratnim hrvatskim izbjegličkim logorima poput Ferma. Jedan od razloga za to zasigurno se veže uz ideologiziranu marksističku historiografiju koja je dominirala u poslijeratnom razdoblju u Jugoslaviji. Isto tako, hrvatska historiografija dugo godina nije davala preveliki značaj ovoj tematici premda se u novije vrijeme izučavanjem hrvatskih izbjegličkih logora počela baviti nekolicina autora. Autorica koju svakako treba istaknuti kao jednu od začetnica istraživanja ove tematike je Marica Karakaš Obradov koja kroz niz svojih znanstvenih radova donosi pregled zbjegova hrvatskog stanovništva u Italiji, Austriji te Njemačkoj. U svojoj knjizi *Novi mozaici nacija u „novim poredcima“* donosi kompletan pregled migracija hrvatskog stanovništva u promatranom razdoblju. Migracije hrvatskog stanovništva za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata također je detaljno opisao i okarakterizirao i hrvatski sociolog Milan Mesić koji je istaknuo kako su hrvatski iseljeničko-izbjeglički tokovi ništa drugo doli kompleksni, vrlo zanimljivi za proučavanje te posebni u odnosu na druge europske narode. Posebnostima El Shatta bavio se velik broj autora od kojih valja izdvojiti: Vjeru Nižetić, Danicu Nolu te Marina Karabatića.

Iscrpan pregled El Shatta donosi Nataša Mataušić zajedno sa svojim suradnicima u knjizi, odnosno katalogu izložbe *El Shatt. Zbijeg iz Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat (1944.-1946.)*.

Velik doprinos za daljnje izučavanje fenomena izbjegličkih logora svakako predstavljaju i radovi Berislava Jandrića. Jandrić se u svojim radovima posebno osvrnuo na izbjegličke logore nastale krajem Drugog svjetska rata i u poraću. Ovoj tematici trebalo bi dati veće značenje jer egzodusi Hrvata u promatranom vremenu dokazuju kako Drugi svjetski rat nije bio koban po hrvatsko stanovništvo samo u vojno-političkom, društvenom i gospodarskom smislu već i u demografskom smislu. To znači da se velik dio Hrvata nalazio izvan svoje domovine od kojih se dio nikada nije u nju vratio. Velikom broju knjiga koje prikazuju hrvatsku povijest 20. stoljeća nedostaju dijelovi koji govore o hrvatskim izbjegličkim logorima te migracijama stanovništva s hrvatskog etničkog prostora u promatranom razdoblju. Na neki je način razumljivo zašto se o poslijeratnim migracijama nije mnogo pisalo u razdoblju socijalističke Jugoslavije, no danas kada je historiografija slobodnija i manje kontrolirana trebalo bi se pridati više pažnje ovoj temi. Velik doprinos tim budućim djelima mogu biti memoari, biografije te autobiografije pojedinaca koji su određeni dio svog života proveli u tim izbjegličkim logorima, a valja izdvojiti knjigu Karla Mirtha, koji je i sam boravio u Fermu – *Život u emigraciji* te rad Christiana Šprljana, potomka nekadašnjeg logoraša u Fermu.

2. Specifičnosti migracija u kontekstu iseljeničkih tokova Hrvata u razdoblju Drugog svjetskog rata te neposredno prije njegova završetka i u poraću

Fenomen migracija zbog svoje složenosti kroz povijest vrlo je teško definirati, no prema Milanu Mesiću one u širem smislu predstavljaju „prostorne pokretljivosti stanovništva ili promjenu fizičkog prostora“, dok se u užem smislu migracije definiraju kao trajnije promjene prebivališta određene skupine ljudi ili pojedinca. Isti autor konstatira kako je kod izučavanja migracija nužno ih podijeliti na one predmoderne i moderne. Moderne migracije nastale su pod utjecajem kolonizacije Novog svijeta u 15. stoljeću i traju do dana današnjeg, a vrhunac modernih migracija vežemo za 20. stoljeće, koje se često naziva i *stoljećem izbjeglica*.¹ Kornelija Ajlec konstatira kako je „povijest migracija u prvoj polovini XX. stoljeća u velikoj mjeri bila povijest zbjega, europskih izbjeglica koji su tada, za razliku od sadašnjosti, bili većina raseljenih osoba na svijetu.“² Postoje tri faktora koja su ključna za tokove modernih migracija, a to su: mijenjanje geografske raspodjele mogućnosti zaposlenja, demografska ravnoteža te djelovanje i politika nacionalnih država. Ovo potonje odnosi se na pokretanje ratova te na istjerivanje ili preseljavanje određenih etničkih grupa pa se za takve vrste migracija kaže da su one kontrolirane.³

Predmet ovog rada jesu egzodusi Hrvata s hrvatskog etničkog prostora⁴ u razdoblju Drugog svjetskog rata i nakon njega, odnosno iseljeničko-izbjeglički tok hrvatskog stanovništva za vrijeme Drugog svjetskog rata te iseljeničko-izbjeglički tok s kraja rata i u njegovom poraću. Na samom početku važno je istaknuti kako su te migracije kontrolirane i uzrokovane djelovanjem i politikom nacionalnih država. Također, na hrvatskom etničkom prostoru uz Hrvate su živjeli i pripadnici drugih naroda, u prvom redu Srbi te Talijani, a određeni broj njih se također priključio maloprije spomenutim iseljeničko-izbjegličkim tokovima. Migracijski valovi koji su zahvatili hrvatsko stanovništvo tijekom Drugog svjetskog rata i nakon njega vrlo su specifični, a to objašnjava i činjenica kako je izuzetno teško odvojiti dobrovoljne od nedobrovoljnih/prisilnih migracija te unutarnje od vanjskih. Razni autori konstatiraju kako se tipologija hrvatskog iseljeničtva i izbjeglištva u promatranom razdoblju može podijeliti na miroljubivo i ratno, no i tu se vrlo teško može odrediti razlika s obzirom na to da je većina tih

¹ Milan Mesić, *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije* (Zagreb: Societas, 2002), 29.

² Kornelija Ajlec, „Egipatska vlada i rješavanje izbjegličke problematike tijekom Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 46(2014), br. 2: 295.

³ Mesić, *Međunarodne migracije*, 29.

⁴ Hrvatski etnički prostor – naziv za prostor na kojem su Hrvati u vrijeme referentnog razdoblja Drugoga svjetskoga rata činili autohtono i većinsko stanovništvo. U prvom redu prostori današnje Republike Hrvatske te dijelovi današnje Bosne i Hercegovine. (Vidi: „Hrvati“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 4.7.2022. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26386>.)

stanovnika dobrovoljno napustila svoja područja na kojima su živjeli zbog straha od rata i raznih ugroza koje je rat sa sobom donio.⁵ Rogić i Čizmić vodeći se tipologijom iseljništva Robina Cohena razlikuju nekoliko tipova iseljništva: iseljništvo žrtava, imperijalno i carsko iseljništvo, radno iseljništvo, trgovačko iseljništvo, političko iseljništvo te kulturno i znanstveno iseljništvo.⁶ Kada govorimo o tipologiji hrvatskih iseljenika koji su migrirali za vrijeme Drugog svjetskog rata, odnosno tijekom prvog iseljeničko-izbjegličkog vala oni u prvom redu pripadaju iseljništvu žrtava, ali jednim malim dijelom i političkom iseljništvu. Većina iseljenika bila je primorana napustiti svoje domove zbog izravnog nasilja i ugroze koju su nad njima vršile različite vojske, a postojao je i određeni broj iseljenika koji se nisu slagali s politikom vlasti pa su odlučili emigrirati iz domovine. Općenito, iseljništvo žrtava vrlo je teško odvojiti od političkog iseljništva jer su najčešći razlozi nasilja i ugroze upravo političko neslaganje određene grupe ljudi ili pojedinca i vlasti. S druge strane, hrvatski iseljenici koji su bili primorani (e)migrirati pred sam kraj Drugog svjetskog rata i nakon njegovog završetka također pripadaju političkom iseljništvu (u najvećoj mjeri) te iseljništvu žrtava. Među tim iseljenicima našao se velik broj visokoobrazovanih pojedinaca i znanstvenika te katoličkih svećenika pa također možemo govoriti i o kulturnom i znanstvenom iseljništvu.⁷ Prema tipologiji iseljenika vrlo se lako može odrediti i njihova želja za povratkom kući. Naime, iseljništvo žrtava u većoj mjeri smatra da je njihova „odseljenička zgoda“ privremena, dok političko, kulturno i znanstveno iseljništvo nemaju takvu predodžbu te često svoj povratak opisuju kao neodređen i dalek.⁸ To se također može uvidjeti i u povratku iseljenika koji su migrirali u vrijeme rata te neposredno na njegovom kraju i u poraću. U prvom izbjegličkom toku započetom 1943. godine najveći je broj iseljenika pripadao iseljništvu žrtava, a velik se broj tih ljudi i vratio iz izbjegličkih logora u kojima su tada bili „evakuirani“. S druge strane, velik broj iseljenika koji se zadnjih nekoliko mjeseci Drugog svjetskog rata i u njegovom poraću našao u izbjegličkim logorima diljem Europe nije se odlučio za povratak kući, jer je većina tih iseljenika pripadala političkom te kulturnom i znanstvenom iseljništvu. Kada govorimo o političkom iseljništvu drugog iseljeničko-izbjegličkog toka valja istaknuti kako se određeni dio tih izbjeglica nije odlučio za repatrijaciju zbog straha od odmazde jer su tijekom postojanja Nezavisne Države Hrvatske surađivali s njenim vlastima.

⁵ Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima“* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), 13-14.

⁶ Ivan Rogić, Ivan Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011), 15-17.

⁷ Rogić, Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj*, 15-17.

⁸ *Isto*, 19.

Razdoblje od 1939. do 1949. godine se često naziva i *crnom dekadom* i to zato što je u tom vremenu velik broj ljudi u Europi bio „u pokretu“. U migracije je na različite načine bilo uključeno oko 60 milijuna ljudi, a od toga najviše u srednjoj i istočnoj Europi što ne čudi s obzirom na to da su to bila područja najzahvaćenija borbama Drugog svjetskog rata. U poraću je također velik broj ljudi bio „u pokretu“, a procjenjuje se da je njihov broj sezao i do 20 milijuna ljudi. Među ovim brojkama svoje mjesto našli su i Hrvati, a većina njihovih migracija u to doba pripadala je izbjeglištvu, protjerivanju te prisilnom radu.⁹

U modernim migracijama sudjelovao je velik broj iseljenika, izbjeglica i protjeranih ljudi, a početkom 20. stoljeća njihov je broj drastično porastao tako da se velik broj ljudi nalazio na „tuđoj zemlji“, a za sam svijet ti su ljudi predstavljali veliki problem. Zbog toga, dvadesetih godina 20. stoljeća odlučilo se započeti s institucionalnom brigom za izbjeglice i to na međunarodnoj razini, ali tom „brigom“ nisu bile zahvaćene sve izbjeglice koje su se nalazile na europskom tlu, već samo određene. Institucija koja je neposredno nakon Prvog svjetskog rata i u međuraću brinula o izbjeglicama bila je Liga naroda, ali ona je svoj rad koncipirala na brizi o iseljenicima koji su emigrirali iz Trećeg Reicha i Sovjetskog Saveza.¹⁰ To možda s jedne strane i ne treba čuditi s obzirom na to da je iz Trećeg Reicha i Sovjetskog saveza emigriralo zaista mnogo ljudi pa je Liga Naroda smatrala da je ključno da se prvo riješi pitanje tih izbjeglica. Zaoštavanje odnosa na društveno-političkom europskom planu te početak Drugog svjetskog rata u Europi naveo je zapadne Saveznike za drugi pokušaj institucionalne brige za izbjeglice.¹¹ Britanci i Amerikanci su čak u travnju 1943. godine održali konferenciju u Bermudima na kojoj su raspravljali o izbjeglicama, no ni ondje nisu došli do nekih konkretnijih zaključaka i odluka po pitanju izbjeglica. Premda na konferenciji u Bermudima zapadni Saveznici nisu došli do nekih konkretnijih zaključaka i odluka po pitanju zbrinjavanja izbjeglica, ipak je odlučeno da se ispituju mogućnosti pružanja utočišta izbjeglicama te da se pokuša osigurati materijalna pomoć zemljama koje ih prime. Konferencija je održana u samom jeku rata, s toga i ne čudi što se ministri vlada okupiranih zemalja poput Kraljevine Jugoslavije, Francuske, Belgije i Grčke nisu pretjerano aktivirali, a uz to sve nadali su se da će pitanje izbjeglica riješiti zapadni Saveznici.¹² Na koncu, zapadni Saveznici će na određeni način i regulirati položaj izbjeglica pred sam kraj rata i to u dogovoru s novim vlastima¹³, a velik dio izbjeglica bit će zbrinut upravo putem

⁹ Rogić, Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj*, 18.

¹⁰ Mesić, *Međunarodne migracije*, 73-75.

¹¹ Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 14.

¹² *Isto*, 15.

¹³ Vlasti država koje su nastale i oformile se po završetku Drugog svjetskog rata. U prvom redu Narodna Federativna Republika Jugoslavija, Republika Italija, Čehoslovačka i Savezna Republika Njemačka.

izbjegličkih logora. Izbjegličke logore i kampove zapadni Saveznici podizali su i tijekom samog rata na mjestima koja su oslobodili i osigurali ili pak na onim područjima koja nisu bila zahvaćena ratom poput Egipta i Sirije.¹⁴

2.1. Posebnosti i tipologija hrvatskih izbjegličkih logora

Tijekom povijesti, a posebno tijekom 20. stoljeća razne vojne, policijske ili neke druge vlasti ustrojivale su logore u koje su internirali ili pak evakuirali određenu skupinu ljudi zbog njihove određene pripadnosti ili ugroženosti. Kada se govori o logorima u Drugom svjetskom ratu obično se misli na zloglasne koncentracijske i sabirne logore dok mali broj ljudi zna za postojanje izbjegličkih logora i kampova koji su se podizali u vrijeme Drugog svjetskog rata i u poraću. Logor se obično definira kao privremeno mjesto u prirodi naseljeno ljudima koji iz različitih razloga (društvenih, gospodarskih, političkih, vojnih,) ne mogu biti na mjestu gdje su do tada živjeli. Važno je istaknuti kako postoje različite vrste logora poput vojnih logora, radnih logora, zarobljeničkih logora, koncentracijskih logora i brojnih drugih, no predmet ovog rada jesu izbjeglički logori koji će se u nastavku definirati i detaljnije opisati.¹⁵ „Izbjeglički logori mjesta su na kojima se skupljaju izbjeglice (raseljene osobe) koje obično pred ratnim sukobima, prirodnim i drugim katastrofama bježe u susjedne države kako bi se zaštitile od zarobljavanja ili uništenja.“¹⁶ Tranzitni logori predstavljaju podvrstu izbjegličkih logora, a oni su služili za vrlo kratak smještaj izbjeglica na putu prema izbjegličkom kampu ili pak pri repatrijaciji. Kada se govori o razlozima uspostavljanja izbjegličkih logora u vrijeme Drugog svjetskog rata, treba istaknuti kako su se oni uglavnom uspostavljali radi pružanja humanitarne i drugih oblika pomoći izbjeglicama, u prvom redu civilima koji su zbog silnih neprilika morali napustiti svoje domove (i domovinu u konačnici). Izbjegličke logore u najvećoj su mjeri podizali Saveznici u vrijeme Drugog svjetskog rata i to nakon što bi osvojili određeni teritorij i osigurali ga. Isto tako, velik broj logora podignut je i na drugim kontinentima poput Azije i Afrike na područjima koja nisu bila zahvaćena ratom. U poraću Drugog svjetskog rata diljem Europe bilo je raseljeno oko 20 milijuna ljudi, tako da je to također primoralo zapadne Saveznike da u nekim europskim državama (najviše u Italiji, Njemačkoj i Austriji) organiziraju sabirna mjesta u kojima su se okupljale raseljene osobe, u prvom redu politički emigranti i civili koji su dolazili s područja koja su podosta pogođena ratom.¹⁷ Oružani sukobi Drugog svjetskog rata na našim područjima te nemiri koje su oni sa sobom donijeli i time ugrozili područja naseljena Hrvatima, izazvali su

¹⁴ Ivo Mišur, „Hrvatski iseljenici u Siriji nakon Drugog svjetskog rata“, *Hrvatska revija* 20(2020), br. 3: 51-52.

¹⁵ „Logor“, *Proleksis enciklopedija*, pristup ostvaren 24.5.2022., <https://proleksis.lzmk.hr/34954/> .

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 26-28.

nagli egzodus stanovnika koji su svoje domove počeli masovno napuštati čineći tzv. zbjegove. Zbjegom se podrazumijeva „privremeno sklonište civilnog stanovništva koje je masovno napustilo svoja boravišta pred napadom neprijatelja, okupacijom ili najavom odmazde.“¹⁸ U razdoblju Drugog svjetskog rata i njegovom poraću fenomeni *zbjeg* i *izbjeglički logor* usko su povezani i to tako što se zbjeg sastojao od izbjeglica koje su napustile svoje domove i privremeno se nastanjivali na nekim područjima gdje su očekivali svoj povratak u domovinu. Štoviše, može se reći kako su ta područja gdje su se izbjeglice privremeno nastanjivali bili iseljenički logori i kampovi.

Hrvatski izbjeglički logori bili su posebni po tome što su bili privremeni i prolazni te je njihova namjena bila isključivo skrb o izbjeglicama te njihova evakuacija. Dakle, ti logori nisu bili koncentracijski i zarobljenički, a izbjeglice koje su boravile ondje imale su određenu slobodu konstruirati svoj novi život daleko od domovine. Također, kako su se razlikovali iseljeničko-izbjeglički tokovi za vrijeme Drugog svjetskog rata te neposredno prije njegovog završetka i u poraću, tako su se razlikovali i logori koji su nastajali u tom razdoblju. To se posebno vidi na primjeru dva najznačajnija hrvatska izbjeglička logora – El Shatta u Egiptu te Ferma u Italiji koji predstavljaju vodeće izbjegličke logore iseljeničko-izbjegličkih tokova čiji su ujedno i važan dio.¹⁹

¹⁸ „Zbjeg“, *Proleksis enciklopedija*, pristup ostvaren 24.5.2022., <https://proleksis.lzmk.hr/50957/> .

¹⁹ Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija*, 27.

3. Društveno-politički kontekst Drugog svjetskog rata na hrvatskom etničkom prostoru

Uoči Drugog svjetskog rata Hrvatska je izgledala potpuno drugačije nego danas, a valja istaknuti da Hrvatska kao država kakva se poznaje danas nije niti postojala. Istru, Kvarner i Rijeku te određeni dio Dalmacije posjedovala je Kraljevina Italija, a ta područja dobila je Rapalskim sporazumom 1922. godine te Rimskim sporazumom 1924. godine. Ostale pokrajine naseljene Hrvatima (u prvom redu preostali dio Dalmacije, Hrvatska, Slavonija i Srijem) bile su dio Kraljevine Jugoslavije. Podjelom Kraljevine Jugoslavije na devet banovina, narodnosni i povijesni teritorij bio je dodatno raskomadano ulaskom istočnih i jugoistočnih hrvatskih povijesnih krajeva u većinske srpske banovine.²⁰ Kao što je teritorij naseljen Hrvatima bio iscjepkan, uoči Drugog svjetskog rata hrvatski narod bio je također idejno-politički podijeljen na tri bloka. Prvi blok predvodila je tada najjača politička stranka među Hrvatima – Hrvatska seljačka stranka (dalje HSS). Drugi i treći blok „pripadao je“ ustašama i komunistima, koji su često nazivani i marginalcima zbog svog ustrajanja da se čim prije infiltriraju u sve društvene sredine, a prema Dušanu Bilandžiću „sva tri bloka vezivalo je to da su bila protiv Kraljevine Jugoslavije, ali s velikom razlikom: ustaše su bile protiv svake Jugoslavije i Srba kao naroda, a mačekovci i komunisti samo za federativnu ravnopravnu zajednicu, s tom razlikom što je KPJ tražila državu i za BiH, Crnu Goru i Makedoniju, pa i Vojvodinu, a HSS bi tu popustio, osim BiH koju bi dijelio sa Srbijom.“²¹

Prvog dana rujna 1939. godine započeo je Drugi svjetski rat i to invazijom Trećeg Reicha i Hitlera te SSSR-a i Staljina na Poljsku. Do proljeća 1941. godine Hitler je osvojio gotovo čitavu Europu, osim Ujedinjenog kraljevstva i SSSR-a. Za to vrijeme Kraljevina Jugoslavija (zajedno s Banovinom Hrvatskom koja se nalazila unutar nje) pokušava održati status neutralnosti, koji je obznanila Europi još 2. rujna 1939. godine kada je jugoslavenska vlada objavila tzv. izjavu o neutralnosti. U to vrijeme Hitleru je takvo stajalište odgovaralo, no u trenutku kada se odlučio okrenuti protiv Staljina i zauzeti Balkan *Pothvatom 25*, jugoslavenska politika neutralnosti prestaje mu odgovarati. U jesen 1940. godine, započeo je veći diplomatski pritisak Hitlera na Kraljevinu Jugoslaviju, a ona se 25. ožujka 1941. godine u Beču „konačno“ pridružila Trojnom paktu. To je izazvalo određeno nezadovoljstvo, u prvom redu Srba, a dan kasnije 26. ožujka 1941. godine izvršen je puč u Beogradu. Vojska Kraljevine Jugoslavije je zauzela sve javne zgrade, zaposjela ministarstva, članovi vlade bili su uhićeni, a za kralja je

²⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pregled* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1998), 76-81.

²¹ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1998), 119.

proglašen kralj Petar II. Karađorđević. Svi ti događaji nagnali su Hitlera i njegove saveznike da 6. travnja 1941. godine napadnu Kraljevinu Jugoslaviju bez ikakve objave rata i to iz zraka bombardiranjem Beograda. Vojsku Kraljevine Jugoslavije zahvatilo je rasulo, a vlada i kralj pobjegli su u inozemstvo. Jedanaest dana kasnije, 17. travnja 1941. godine Kraljevina Jugoslavija potpisala je kapitulaciju, a njezin teritorij bio je podijeljen između Italije, Njemačke, novonastale NDH, Mađarske i Bugarske, od čega je jedan određeni dio pripao i Albaniji.²²

U sklopu osvajanja Kraljevine Jugoslavije, Hitler postaje svjestan kako mu je na području Balkana potrebna satelitska država te rješenje vidi u nastajanju hrvatske države. Upućuje svoje diplomate na razgovor s Mačekom (vodećim čovjekom HSS-a), koji odbija priliku stupiti na čelo nove hrvatske države te Hitler stupa u kontakt sa ustašama i njihovim predstavnikom koji se tada nalazio u emigraciji u Italiji – Antom Pavelićem. U jeku raspada Jugoslavije, 10. travnja u Zagreb je ušla njemačka vojska, a odmah nakon toga predvodnik ustaške skupine Slavko Kvaternik putem zagrebačke radiopostaje objavljuje nastanak NDH. Nekoliko dana nakon toga u Zagreb dolazi i poglavnik novonastale države, Ante Pavelić sa skupinom ustaša. Poglavnik zajedno s bliskim suradnicima počinje raspodjelu vlasti, a 16. travnja u Zagrebu poglavnik također imenuje prvu vladu NDH.²³ Nastanak NDH velik dio Hrvata prihvatio je pozitivno, točnije s oduševljenjem jer je u tome vidio dugo očekivanu samostalnost Hrvatske i njeno konačno odcjepljenje od jugoslavenske države. Međutim, uskoro se javilo nezadovoljstvo jednog dijela Hrvata, a ono je proizlazilo iz teritorijalnih ustupaka NDH prema Italiji, uključivanjem hrvatskih vojnih postrojbi u borbu za fašističke ciljeve te politika provođenja rasnih zakona i zločina. Sve navedeno dovelo je do toga da jedan dio Hrvata promijeni stav i mišljenje o novouspostavljenoj državi. Vrlo brzo pojavio se otpor koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije, a sam otpor protiv NDH, ali i drugih fašističkih vlasti (Italije i Njemačke) javio se i u drugim dijelovima nekadašnje Kraljevine Jugoslavije.²⁴ Treba istaknuti kako je masovnije priključivanje Hrvata partizanskom pokretu uslijedilo tijekom 1943. godine. Uskoro se partizanskom, Narodnooslobodilačkom pokretu (dalje: NOP) i Narodnooslobodilačkoj borbi (dalje: NOB) počinje priključivati sve više ljudi, a Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ) predvođena Josipom Brozom Titom postaje „glavni neprijatelj“ domobranske i fašističkih vojski na tim područjima. Porastom partizanske vojne moći komunisti počinju osnivati tijela državne vlasti pa tako u studenom 1942. godine utemeljuju Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a u ožujku 1943. godine Zemaljsko antifašističko

²² Matković, *Povijest Jugoslavije*, 237-240.

²³ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1994), 41-55.

²⁴ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 125-127.

vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). HSS je kao vodeća politička stranka među Hrvatima prije rata imala zanimljiv pogled na sve ove društveno-političke promjene. Naime, u redovima HSS-a pojavile su se tri struje – desna, koju su činili tzv. frankovci te oni koji su podupirali vlast NDH; ona lijeva, koja je podupirala Komunističku partiju Hrvatske i Jugoslavije, odnosno koja je podržavala partizanski antifašistički pokret. Treću struju predvodili su Vladko Maček i njegovi najbliži suradnici koji su do 1944. godine zastupali „politiku čekanja“²⁵

Uvidjevši napredak NOVJ-a članice Trojnog pakta (Italija, Njemačka i NDH) pokreću protupartizanske operacije s ciljem da ju unište. Na području Bosne i Hercegovine pripadnici NOB-a ratovali su s Wehrmachtom te domobranskom vojskom, dok su s talijanskom vojskom i četnicima ratovali uglavnom u Dalmaciji. Nakon kapitulacije Italije najteže borbe vodile su se na prostorima današnje srednje i južne Dalmacije te zapadne Hercegovine. Ono što je svakako doprinijelo činjenici da se i Saveznici na koncu oslone na NOVJ-u bila je kapitulacija Italije u rujnu 1943. godine. Naime, partizanska vojska zaplijenila je veliku količinu oružja, opreme, hrane te drugih sredstava koji su joj u konačnici (uz vojnu i materijalnu pomoć Saveznika) „pomogli“ da se oformi kao ozbiljna vojna sila. Također, partizanska vojska tada stječe kratkotrajnu kontrolu nad srednjom i južnom Dalmacijom te dalmatinskim otocima, a stanovništvo koje su ondje zatekli živjelo je u zaista teškim uvjetima te svakodnevno strahovalo od novih „osvajaca“. Slabljenjem vlasti Sila osovina, slabila je i njihova vojska, a partizani su polako oslobađali velik dio teritorija NDH. U svibnju 1944., na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a, donesena je odluka o utemeljenju Federalne Države Hrvatske koja je bila punopravna članica prethodno osnovane Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) u Jajcu, u studenom 1943. godine, na drugom zasjedanju AVNOJ-a.²⁶ Sredinom 1944. godine, NDH se počela urušavati zajedno sa svojim nacističkim saveznikom, a partizanska vojska je uz pomoć Saveznika nizala pobjede te oslobađala preostale dijelove NDH i Dalmacije te ostalih teritorija koji su bili pod talijanskom, njemačkom i četničkom okupacijom.²⁷ „Kada su partizanske jedinice prvih dana svibnja stigle pred sam Zagreb, vlasti NDH, te mnogi civili, među kojima i vođa HSS-a V. Maček, nisu željeli dočekati novu vlast, bojeći se represalija, nego su preko Slovenije krenuli u Austriju kako bi se predali Britancima, od kojih su očekivali bolji tretman negoli kod partizana ili Sovjeta.“²⁸ Nakon sloma NDH na područjima gdje je nekada bila njihova uprava nastupilo je

²⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 173-174.

²⁶ *Isto*, 156-167.

²⁷ Ivo Goldstein, ur., *Povijest 21. Hrvatska povijest* (Zagreb: Europapress holding, 2007), 408-411.

²⁸ Goldstein, *Povijest 21*, 414.

kaotično stanje. Određeni dio stanovništva (vojska i civili), svjesno da je njihova država slomljena napuštalo je svoje domove i kretalo se prema glavnome gradu nekadašnje države (Zagrebu) odakle su, zajedno sa članovima nekadašnjeg vodstva NDH odlazili dalje prema sjeveru u prvom redu prema Sloveniji i Austriji ne bi li ih ondje zaštitili Britanci. Tu također treba napomenuti kako je velik dio ministara nekadašnje vlade NDH napustilo Zagreb ranije, odnosno prije ulaska partizana u taj grad.²⁹

²⁹ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 274-278.

4. Evakuacija, zbjegovi hrvatskog stanovništva i hrvatski izbjeglički logori za vrijeme Drugog svjetskog rata

U ljeto 1943. godine prilike na južnotalijanskom bojištu nisu išle u prilog silama Trojnog pakta. Sve se dodatno „zakompliciralo“ iskrcavanjem zapadnih Saveznika na Siciliju 10. srpnja 1943. godine. Munjevitom ofenzivom, angloameričke jedinice su u samo nekoliko dana osvojile grad Napulj te veći dio južne Italije, a osvajanjem gradića Ancia otvorio im se put ka Rimu. Svi ti događaji naveli su Benita Mussolinija da odstupi s vlasti, a nova vlada na čelu s maršalom Pietrom Badogliom je 3. rujna potpisala kapitulaciju.³⁰ Kapitulacija Kraljevine Italije predstavlja presudan trenutak Drugog svjetskog rata, a na našim područjima ona je predstavljala konačni „okidač“ za općenarodni ustanak. Na području Istre, Gorskog kotara, Like i Dalmacije te na otocima Braču, Hvaru, Korčuli, Visu, Lastovu i Mljetu narod je, zajedno s jedinicama NOVJ-a, krenuo s razoružavanjem talijanskih jedinica, koje su se nakon kapitulacije Kraljevine Italije još uvijek nalazile na tim područjima. Nakon kapitulacije fašističke Italije, u rujnu 1943. godine, na istočnom Jadranu otvaraju se nova bojišta. Nijemci nisu željeli prepustiti partizanskim snagama premoć nad bivšim talijanskim područjima te su se odlučili na zauzimanje svih tih područja. Kapitulacija Italije svakako je mnogo toga dobrog donijela NOVJ-u, u prvom redu velike količine oružja i opreme te hrane i ostalog materijala koji im je u tim trenucima bio od velike i presudne važnosti. Štoviše, kapitulacije Italije donijela je NOP-u novo područje njegova širenja. Velik dio ljudi koji su naseljavali ta područja odlučio se pridružiti NOB-u, a u nekoliko mjeseci oslobođen je najveći dalmatinski grad Split te njegova okolica, Istra kao i svi dalmatinski otoci te veći dio Dalmatinskog primorja (sva ta područja donedavno su bila pod jurisdikcijom Kraljevine Italije ili pak dijelom njene okupacijske zone u sklopu NDH). Također, valja istaknuti kako je velik dio tog područja „darovan“ Kraljevini Italiji Rapalskim i Rimskim ugovorima. Uvidjevši uspješnost partizanske ofenzive nad tim područjima, Wehrmacht munjevito zauzima Zadar, Šibenik i Dubrovnik, kako ne bi došlo do anglo-američkog iskrcavanja u tim gradovima te kako se NOP ne bi i ondje proširio.³¹ Mataušić i suradnici ističu kako je „Hitler komandantu 2. oklopne armije, generalu Lotaru Rendulicu, naredio da razoruža talijanske jedinice na zapadnom dijelu Balkana, razbije NOV, zauzme čitavu istočnu jadransku obalu i otoke i organizira protudesantnu obranu. Započela je bitka za Jadran.“³² Važno je napomenuti kako je Adolfu Hitleru područje istočnog Jadrana bilo od izuzetne strateške važnosti, jer je vjerovao da je to

³⁰ Nataša Mataušić et al., *El Shatt. Zbjeg iz Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat (1944.-1946.)* (Zagreb, Hrvatski pomorski muzej, 2007), 6.

³¹ Mateo Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji od 1943. do 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 46(2016), br.1, 6. Pristup ostvaren 30.5.2022.

³² Mataušić et al., *El Shatt*, 6.

područje najpodobnije za iskrcavanje zapadnih Saveznika što bi uvelike naštetilo „njegovoj“ vojsci na Balkanu. U razdoblju od studenog 1943. godine do siječnja 1944. godine, na područjima današnje hrvatske jadranske obale te dalmatinskih otoka vođene su velike borbe između Wehrmachta i oružanih snaga NDH s jedne strane te NOVJ-a s druge.

Paralelno sa svim ovim događajima, na jugu Italije zapadni Saveznici planiraju daljnji prodor nekadašnjim talijanskim područjima na istočnom Jadranu te se pripremaju za pomoć ostalim antifašističkim snagama. Britanska politika u tim trenucima odlučuje prekinuti sve veze s četničkim pokretom, a prvi zapovjednik partizanske ratne mornarice, Velimir Škorpik smatrao je kako ta situacija NOVJ-u može donijeti veliku korist.³³ Naime, Škorpik je o tome odmah obavijestio Vrhovni štab i Tita te zatražio od njih suglasnost za uspostavljanje veze sa zapadnim Saveznicima koji su tada već počeli djelovati u južnoj Italiji. Zatražio je od Tita i Vrhovnog štaba da se u Bari uputi delegacija koja će pregovarati s Britancima. Ta se ideja Titu i ostalim visokim dužnosnicima, koji su djelovali pri Vrhovnom štabu, učinila odličnom jer su smatrali da na taj način mogu spasiti velik dio svojih ranjenika, ali i izbjeglica iz priobalja. Drugoga dana listopada 1943. godine, u Bari su se brodom *Bakar* uputili Adam Armanda (šef tehničke službe u Komandi splitskog područja) te Sergio Machieda (komesar obalne komande), a odmah po dolasku u tada već slobodnu talijansku luku pokrenuli su pregovore sa savezničkim majorom Louisom Houtom. Također, na brodu se uz maloprije spomenute predstavnike KPJ nalazilo i dvadesetak ranjenika NOVJ-a te mali broj izbjeglica iz makarskog primorja, koji su odmah po dolasku zahvaljujući Louisu Houti zbrinuti i ukazana im je sva potrebna pomoć. Smatra se da je ovaj dolazak predstavnika KPJ ujedno bila i prva partizanska vojna misija te da se nakon uspješnih pregovora između Armande i Machieda te Louisa Houta otvorio put britansko – partizanskoj suradnji.³⁴ U mjestu Monopoli, nedaleko od Barija, formirana je partizanska baza, a u Bariju je organizirano i predstavništvo Nacionalnog komiteta i Štab baze s odjelima. Ubrzo nakon toga, Vrhovni štab NOVJ-a postavio je Sergija Machieda za šefa delegacije NOVJ-a i partizanskih odreda u Italiji. Tu valja spomenuti i Vladimira Velebita koji je postao službenim predstavnikom Vrhovnog štaba u Egiptu sa sjedištem u Kairu. Velebit je na svoju dužnost stupio u svibnju 1944. godine, kada je već velik dio izbjeglica bio smješten u izbjegličkim logorima u Egiptu. Ubrzo se formira britanska vojna misija na čelu s Fitzroyem Macleanom, stožernim brigadirom. Zadatak ove britanske vojne misije te njenog „voditelja“ bila je koordinacija između zapadnih Saveznika i NOVJ-a. Ova britanska vojna misija ne samo da će pomoći partizanskoj vojsci u Dalmaciji i zaleđu, već i stanovnicima Dalmacije te njenog zaleđa (civilima) koji će se

³³ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 162.-163.

³⁴ Vjera Nižetić, *U pustinji El Shatta. O doživljenom i proživljenom* (Split: Naklada Bošković, 2007), 27-29.

uz pomoć britanske (i partizanske) vojske uspjeti evakuirati i pobjeći pred napadima Wehrmachta.³⁵ Ubrzo se južna Italija pretvorila u glavni sanitetski i izbjeglički centar NOVJ-a, a u njenim se lukama preuzimala pomoć za vojnike i civile. Nedugo zatim, Vrhovni štab NOVJ-a formirao je i prekomorske brigade čiji su punktovi uspostavili odlične veze sa zapadnim Saveznicima.³⁶ Iako je suglasnost britanskih vlasti za pomoć NOVJ-u dobivena tek na Teheranskoj konferenciji u prosincu 1943. godine, Britanci su i prije te suglasnosti pomagali NOVJ-u u slanju naoružanja, hrane i opreme.³⁷

4.1. Formiranje zbjegova i odlazak u Italiju

Svi maloprije spomenuti događaji doveli su do toga da se među stanovništvom, koje je naseljavalo područja današnje hrvatske jadranske obale, javi ogroman strah od njemačkih napada. Najviše su se bojale one obitelji čiji su se članovi pridružili NOB-u ili pak one obitelji i pojedinci koji su im aktivno pomagali. U prilog tomu išla je i partizanska propaganda koja je na određeni način samo pojačavala strah od Wehrmachta kod civilnog stanovništva. Velik dio civila smatrao je da je za njih bolje da pobjegnu uz pomoć partizanske vojske te napuste svoje domove, a munjevit i uspješna osvajanja Wehrmachta samo su još više požurivala njihov bijeg. Dodatni razlog za bijeg bila je i ogromna nestašica hrane na dalmatinskim otocima i u Primorju.³⁸ Također, valja istaknuti kako je velik dio ljudi koji su se odlučili za bijeg bio blago naklonjen prema NOP-u, a isto tako često se znala primjenjivati sila od strane partizanske vojske nad onima koji nisu htjeli otići iz svojih domova (u najvećoj mjeru tu se radilo o simpatizerima HSS-a te onima koji su podržavali ustaški i četnički pokret).³⁹ Wehrmacht je dakle već početkom rujna započeo sa zauzimanjem nekadašnjih talijanskih područja najprije osvajanjem šibenskih otoka i šibenskog zaleđa. Paralelno s iskrcavanjem na prethodno spomenuta područja, druge divizije počele su s operacijama u južnoj Dalmaciji. Do kraja studenog, Nijemci su ondje zauzeli svu obalu od Splita do ušća Neretve, Pelješac te sve glavne pravce koji su spajali obalu s unutrašnjosti te tako NOVJ-u prekinuli svu komunikaciju s unutrašnjosti i „natjerali“ ju na jedini pravac povlačenja koji su predstavljali južnodalmatinski otoci – Brač, Hvar i Vis.⁴⁰ Prijelomni trenutak, koji se ujedno smatra i neposrednim uzrokom prvog zbjega hrvatskog stanovništva, bio je pad Splita 28. rujna 1943. Splićani i stanovnici splitskog zaleđa najprije bježe na Brač i Šoltu, a zatim na Korčulu. Na Korčuli se sredinom listopada 1943. godine nalazio velik broj izbjeglica.

³⁵ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 162.-163.

³⁶ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 31.

³⁷ Mataušić et al., *El Shatt*, 9.

³⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*. (Zagreb: Europapress holding – Novi Liber, 2008), 324.

³⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 163.

⁴⁰ Mataušić et al., *El Shatt*, 7-8.

U prvom redu ondje su bili spomenuti stanovnici Splita te njegove okolice, stanovnici doline Neretve, makarskog primorja i oni koji su živjeli na poluotoku Pelješcu ili u njegovoj neposrednoj blizini. Uz otok Korčulu, velik dio ljudi prvo je bio „prebačen“ i na otoke Hvar te Brač. U trenutku kada Wehrmacht osvaja otok Korčulu, izbjeglice se evakuiraju s tih otoka na jedini slobodan otok tada – Vis. Ante Dragić konstatira kako je Vis, nakon kapitulacije Kraljevine Italije, predstavljao neosvojivu tvrđavu, a o tome koliko je otok Vis bio (o)siguran svjedoči i činjenica kako su se krajem 1943. godine i početkom 1944. godine ondje nalazili Tito te Vrhovni štab NOVJ-a.⁴¹ Prenapučenost Hvara i Visa izbjeglicama, nedostatak hrane i ostalih sredstava te konstantan strah vodećih lidera NOB-a da se „neprijatelji“ ne iskrcaju i na tim otocima, dovela je do toga da Vrhovni štab stupi u pregovore sa Saveznicima po pitanju „prebacivanja“ izbjeglica na tada oslobođen jug Italije. Na Badnjak 1943. godine, Vrhovni štab uputio je zahtjev za evakuaciju izbjeglica s Visa Savezničkom zapovjedništvu za Sredozemlje, a oni to dopuštaju. Prebacivanje izbjeglica s Visa (iz Komiže) u južnu Italiju započelo je 30. prosinca 1943. godine, a tada je jednim engleskim brodom te dvama partizanskim brodovima prebačeno oko 2 600 osoba u talijansku luku Bari. U nekoliko sljedećih dana transport izbjeglica s Visa na jug Italije bio je intenzivan i neprekidan, a do 9. siječnja 1944. godine u Bari je prebačeno 9 000 osoba. Do 12. siječnja u Bariju se nalazilo oko 15 000 izbjeglica, a smatra se da je period između 30. prosinca 1943. i 12. siječnja 1944. godine razdoblje najvećeg egzodusa hrvatskog stanovništva u razdoblju Drugog svjetskog rata. Zbjegovi hrvatskog stanovništva u južnu Italiju koji su se dogodili u prethodno spomenutom periodu bili su u pratnji članova Komunističke partije (njih 208). Njihov je zadatak prije svega bio održati političku te ideološku odrednicu NOB-a među tim ljudima koji su se nalazili u „tuđini“. Krajem listopada 1943. godine, u Bariju je formirana Delegacija NOVJ-a, a Barij je postao njezino središte. Ona je odigrala ključnu ulogu kod repatrijacije pojedinaca iz talijanskih fašističkih logora (od kojih se velik dio njih odlučio priključiti NOB-u), ali i u zbjegovima hrvatskog stanovništva u sljedećih godinu dana. Vrlo je važno istaknuti kako je 22. studenog 1943. godine u Vrbovskoj na otoku Hvaru osnovan Centralni komitet zbjega (dalje: COZ), čiji je glavni zadatak bila organizacija zbjega i logorskog života te agitacija i komunistička propaganda unutar njih. To daje za zaključak kako je i kontrolu nad zbjegovima imala isključivo Komunistička partija Jugoslavije

⁴¹ Ante Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, *Zadarska smotra. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost* 42(1993), br. 1-2, 495-496.

(dalje: KPJ) i to na način da su njezini predstavnici pratili zbjegove te bili stacionirani u samim izbjegličkim logorima gdje su održavali političku svijest.⁴²

Egzodusi hrvatskog stanovništva u razdoblju Drugog svjetskog rata mogu se podijeliti na dvije faze. Prva faza traje od dolaska prvog zbjega u Bari (31. prosinca 1943. godine) do polaska zadnjeg zbjega za Egipat (11. lipnja 1944. godine). Druga traje od 12. lipnja 1944. do 6. ožujka 1945. godine (kada je završena repatrijacija posljednje skupine izbjeglica).⁴³ „Kroz Vis“ je u razdoblju od studenog 1943. godine do lipnja 1944. godine prošlo oko 40 000 izbjeglica. Prema podacima koje nam donosi fond Narodne vlasti Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije, zapadni Saveznici prihvatili su i zbrinuli 39 674 osobe. Od tog broja, njih 3 682 pridružilo se NOVJ-u tako što je popunilo borbene i pozadinske jedinice, a njih 35 992 čekalo je kraj rata izvan domovine. Među njima nalazile su se i 7 872 osobe koje su ostale u južnoj Italiji u izbjegličkim logorima i kampovima te nisu bile evakuirane u Egipat, gdje se u razdoblju od 1944. do 1946. godine nalazila glavnina ovih zbjegova hrvatskog stanovništva iz razdoblja Drugog svjetskog rata.⁴⁴ Mario Jareb i Zdravka Jelaska Marijan konstatiraju kako je ono stanovništvo koje je ostalo živjeti u domovini na područjima koja su izravno bila izložena ratu, svakodnevno strahovalo za svoj život zbog učestalih savezničkih bombardiranja tih područja. Navode kako je velik broj ljudi koji je ostao živjeti na tim područjima smrtno stradao, ali isto tako navode i određenu skupinu ljudi koja je ostala i odlučila se nešto kasnije priključiti NOVJ-u, tijekom ofenzive 1944. godine.⁴⁵

Iako su zapadni Saveznici upoznati sa činjenicom da će na jug Italije početi pristizati izbjeglice za koje će se u prvom redu trebati pobrinuti oni, nisu znali o kolikom se točno broju izbjeglica radi. Kako su izbjeglice počele pristizati u luku Bari te kasnije popunjavati sve slobodne kapacitete izbjegličkih logora, ubrzo im je postalo jasno da sve te izbjeglice neće moći biti stacionirane u izbjegličkim logorima te smještajima diljem Italije.⁴⁶ Britanci ubrzo kao alternativu predlažu da se izbjeglice smjeste u šatorsko naselje uz obalu Sueskog kanala, u neposrednoj blizini željezničke stanice, koja je nosila naziv El Shatt. Također, Britanci su obećali da će svu brigu oko tih izbjeglica te potpunu skrb o njima preuzeti Saveznici. Vrhovni štab i Nacionalni komitet u početku su dosta negodovali po pitanju ove solucije. Glavni razlog za

⁴² Tonko Barčot, „Jugonacionalisti na otoku Korčuli“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49(2007), br. 1, 716-717.

⁴³ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 165.

⁴⁴ Mataušić et al., *El Shatt*, 12.

⁴⁵ Suzana Leček (ur.), *Povijest Hrvata, svezak 7: Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918. godine* (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 683.

⁴⁶ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 32.

njihovo negodovanje bio je taj što se u Kairu nalazio jedan od glavnih centara za prikupljanje dobrovoljaca nekadašnje izbjegličke jugoslavenske vlade. Također, u Aleksandriji se nalazio Štab pomorskih snaga nekadašnje jugoslavenske države, a u blizini Aleksandrije nalazila su se dva četnička logora u čijoj su blizini, između ostalih, bili smješteni i kralj Petar II. Karađorđević te članovi njegove „izbjegličke“ vlade. Riječ je o logorima Tolumbata i El Arish. Na koncu, Vrhovni štab i Josip Broz Tito pristaju na ovu soluciju, a to ne čudi s obzirom na to da nisu imali puno vremena za promišljanje, niti prijedlog za bilo kakvu drugu soluciju.⁴⁷

4.2. Prva faza zbjega - tranzitni izbjeglički logori u Italiji, put u Egipat i izbjeglički logori u Egiptu

Prva faza zbjega naziva se „tranzitnim razdobljem“ jer su gotovo sve izbjeglice, koje su u toj prvoj fazi stigle u južnu Italiju, na koncu bile prebačene u izbjegličke logore u Egiptu.⁴⁸ Također, uz hrvatske izbjeglice, u tom se razdoblju u južnoj Italiji nalazio velik broj grčkih izbjeglica, četnika te interniraca koje su Talijani tijekom 1941. i 1942. godine iz političkih i vojnih razloga zatvarali u logore i iskorištavali kao radnu snagu. Nadalje, Saveznici su formirali nekoliko institucija, čiji je zadatak bio briga za izbjeglo stanovništvo na području Italije. U prvom redu to su bile *Postrojba 133 (Force 133)*, *Potkomisija za izmještene osobe (Displaced Persons Sub Commission)* te *Potkomisija za ratne zarobljenike (P.W. Sub Commission)*. Sve te institucije surađivale su s delegacijom NOVJ-a te COZ-om, kao glavnom institucijom zbjegova hrvatskog stanovništva.⁴⁹ Također, uz ove institucije, hrvatskim izbjeglicama u Italiji i Egiptu pomagale su i humanitarne organizacije, u prvom redu Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (dalje: UNRRA), Crveni križ te Britanska dobrovoljna organizacija za prijem i organizaciju života izbjeglica (dalje: MERRA).

Tijekom prve tranzicijske faze, izbjeglice u južnoj Italiji često su mijenjale logore u kojima su bile smještene po dolasku, a na koncu bi većina njih bila upućena za Egipat. Razlog tomu svakako su premali kapaciteti u izbjegličkim logorima diljem Italije, ali i njima „osigurano“ mjesto u Egiptu, u drugim izbjegličkim logorima koji su imali puno veći kapacitet od ovih u Italiji.⁵⁰ Logori u kojima su hrvatske izbjeglice čekale daljnju evakuaciju bili su tranzitnog ili stalnog karaktera, ovisno o funkciji i vremenu njihova zadržavanja ondje. Kada je riječ o tranzitnom razdoblju, tj. prvoj fazi zbjega, uglavnom je riječ o tranzitnim logorima u

⁴⁷ Mataušić et al., *El Shatt*, 16.

⁴⁸ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 165

⁴⁹ Mateo Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat od 1943. do 1946.“ (doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2009), 63-64.

⁵⁰ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 169.

kojima su izbjeglice ostajale po nekoliko dana nakon čega bi najprije bili evakuirane u druge tranzitne izbjegličke logore na jugu Italije, a tek onda u izbjegličke logore u Egiptu.⁵¹

Prvo odredište izbjeglica po dolasku u talijansku luku Bari, bio je sabirni logor koji se nalazio nedaleko od Brindisija na zapadnoj obali Jadranskog mora, a nosio je naziv Tutturano.⁵² Logor Tutturano brojne su izbjeglice nazivale „logor kupatilo“ i „prolazni logor“. Do svibnja 1944. godine gotovo su sve izbjeglice prošle kroz ovaj logor, a u njemu su se vrlo kratko zadržavale. Posebno je zanimljiva činjenica kako je ovaj logor bio podijeljen na „čisti“ i „prljavi“ dio, a izbjeglice su do njega putovale vlakom. Po dolasku iz Barija izbjeglice bi najprije stizale u „prljavi“ dio logora gdje bi prošle kroz dezinfekciju, a tek nakon završenog procesa dezinfekcije, one bi bile smještene u „čisti“ dio gdje su čekale daljnje premještanje u druge tranzitne logore na jugu Italije. Iz ovog logora izbjeglice bi dalje kamionima i vlakovima bile prebačene u južnije talijanske luke iz kojih bi se onda upućivale ka Egiptu.⁵³

Drugi tranzitni logor u koji su se smještale izbjeglice s „naših“ područja nalazio se na periferiji Barija, na mjestu Garbunari. Nosio je naziv Logor Carbonara, a izbjeglice bi ondje bile smještene u barakama te bi čekale dok se baraka ne napuni određenim brojem ljudi (najčešće oko 1 500) nakon čega bi onda bile ukrcane na putnički brod i u konvojima odlazile na daljnja odredišta (izbjegličke logore na jugu Italije, a zatim u one u Egiptu).⁵⁴ U ovaj logor nisu pristizale samo hrvatske izbjeglice, već je on bio glavno prihvatilište za većinu izbjeglica s područja Europe (Grke, Poljake, Čehe, Židove itd.), a upravo mu je to davalo međunarodni karakter. Štoviše, ovom logoru zbjegovi bi se zadržavali najviše šest dana i to najviše radi dezinfekcije i kupanja te primanja cjepiva protiv tifusa i boginja. Tijekom druge faze Logor Carbonara postat će logor stalnog karaktera, ali tek kada ondje budu boravili posljednji zbjegovi s „naših“ prostora.⁵⁵

Logor Santa Maria di Luce također je u vrijeme tranzitnog razdoblja imao funkciju tranzitnog logora, dok je u drugoj fazi iseljeničko-izbjegličkih tokova poprimio stalan karakter. Ovaj logor nalazio se na samom jugu „talijanske čizme“, a vrlo je poznat po bolnicama u njegovoj neposrednoj blizini u kojima je izbjeglicama bila pružena potrebna liječnička pomoć.⁵⁶

⁵¹ Mataušić et al., *El Shatt*, 13.

⁵² Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, 500.

⁵³ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 67.

⁵⁴ Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, 500.

⁵⁵ Mataušić et al., *El Shatt*, 13-14.

⁵⁶ *Isto*, 14.

Nadalje, u njegovoj neposrednoj blizini nalazilo se nekoliko manjih logora koji su mu gravitirali, od kojih je potrebno istaknuti logor i bolnicu u mjestu Maglie.⁵⁷

Logor koji je također imao svoje podlogore te dodatne smještajne prostore specijalizirane za različite potrebe zbjega nalazio se na obali Tirenskog mora u pokrajini Lecce, a riječ je o Logoru Santa Maria al Bagno. Ovaj logor također je u početku bio isključivo tranzitni logor te je tek tijekom druge faze iseljeničko-izbjegličkih tokova stekao stalni karakter, a sastojao se od tri dijela: Logor Santa Maria al Bagno, Santa Katarina te Santa Croce.⁵⁸

Logor kroz koji su prošle sve izbjeglice zbjega u Egipat je Logor Taranto, a on se nalazio u istoimenom talijanskom lučkom gradu. To je ujedno bila i zadnja stanica izbjeglica u Italiji na putu za Egipat. Ondje bi se izbjeglice ukrcavale u putničke i teretne brodove koji su bili puno veći u odnosu na one kojima su dolazili iz domovine, a ti brodovi bi se zatim u konvojima kretali prema luci u Port Saidu (prvom stajalištu u Egiptu).⁵⁹ Brodovi koji su išli iz luke Taranto u Port Said kretali su se u konvojima uz pratnju vojničkih savezničkih brodova i zbog toga je zapravo i sam boravak izbjeglica u Logoru Taranto utjecao na raspoloživost savezničkih brodova.⁶⁰ „U Taranto kao jedinu ukrcajnu luku za Egipat dopremene su sve grupe izbjeglica iz svih logora u južnoj Italiji.“⁶¹

Put od luke Taranto na jugu Italije do luke u Port Saidu na istoku egipatske obale Sredozemlja trajao je između pet i šest dana. Brodovi kojima su se prevozile izbjeglice preko te rute bili su u najviše slučajeva trgovački, a pratili su ih britanski razarači, podmornice te ponekad britanski ratni zrakoplovi.⁶² Kako je tekao put od Taranta do Port Saida najbolje opisuje Danica Nola u svojoj knjizi *El Shatt*, koja je također bila na jednom od brodova koji su se kretali u konvojima prema egipatskoj luci. Nola svoje putovanje savezničkim brodom opisuje na sljedeći način: „Proveli smo noć ukotvljeni u luci, a protuavionski zaštitni baloni su nas štitili. Sutradan smo krenuli dalje u konvoju – dugoj povorci brodova. Pratile su nas torpiljarke, borbeni čamci, podmornice i jednim dijelom, avioni. Svi imamo na sebi pojase za spašavanje, pa i oni najmanji, tek rođeni. Nijemci imaju još snažne baze na Kreti.“⁶³ S obzirom da su Nijemci imali svoje vojne baze na Kreti, ne čudi ruta kojom su brodovi putovali od Taranta do Port Saida – uz obalu poluotoka Calabrije, preko istočne obale Sicilije, zatim u pravcu jugoistoka prema sjevernoj

⁵⁷ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 68.

⁵⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 14.

⁵⁹ *Isto*, 13-15.

⁶⁰ Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, 500-501.

⁶¹ Mataušić et al., *El Shatt*, 15.

⁶² Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 95.

⁶³ Danica Nola, *El Shatt* (Zagreb: Školske novine, 1988), 10.

obali Afrike (do Bengazija u Libiji) te prateći afričku obalu stizali do luke Port Said. U trenutku kada bi izbjeglice na obali ugledale spomenik projektanta Sueskog kanala Ferdinanda Lessepsa, znale su da su stigle u luku Port Said te da je njihovo „morsko putovanje“ završilo.⁶⁴ Po dolasku u luku Port Said, izbjeglice bi se ukrcavale u teretne vagone, kojima bi se prvo odvozile do tranzitnih logora u El Kathadbi ili Tolumbatu i tek onda bi se ponovno ukrcavale u vagone, koji su ih vodili do konačnog odredišta – Logora El Shatt.⁶⁵ Logor El Khatatba i Logor Tolumbat bili su logori tranzitno – stalnog karaktera, a kasnije i podlogori Logora El Shatt. Valja napomenuti kako je Logor El Khatatba (Logor IV. – El Shatt) osnovan paralelno s dolaskom prvih hrvatskih izbjeglica u Egipat (dakle, može se reći da su ga zapadni Saveznici osnovali radi hrvatskih izbjeglica koje su krenule pristizati u Egipat), dok je Logor Tolumbat postojao i ranije. Naime, taj logor još se naziva i četničkim ili rojalističkim logorom prema tipologiji logoraša koji su se ondje nalazili, ali kasnije kada te izbjeglice bivaju prebačene u drugi četnički logor El Arish, u njemu će se naći žene, djeca te stariji ljudi koji nisu mogli živjeti u El Shattu zbog teških klimatskih uvjeta. Logor Tolubat bio je smješten na periferiji pustinje u blizini Aleksandrije, na obali Sredozemnog mora pa je prema tome i klima bila znatno drukčija i „lakša“ od one u El Shattu.⁶⁶

U svim izbjegličkim logorima u Egiptu u kojima su bile smještene hrvatske izbjeglice, partizansko vodstvo logora (COZ) je zajedno s britanskim vlastima nastojalo ne samo smjestiti izbjeglice ondje, već im i organizirati život. Organizacija života izbjeglica bila je nužna, jer je cilj COZ-a bio da se u logorima stekne bar privid normalnog života. Na koncu, radni odbori i odsjeci COZ-a uspjeli su u tom naumu te će ondje biti organiziran barem približno sličan život kao onaj koji su izbjeglice vodile u domovini.⁶⁷

4.3. Druga faza zbjegova hrvatskog stanovništva i izbjeglički logori stalnog karaktera u Italiji

Druga faza prvog iseljeničko-izbjegličkog toka naziva se „razdoblje stalnog boravka“ i traje do 6. ožujka 1945. godine, kada je završena repatrijacija posljednje skupine izbjeglica iz izbjegličkih logora u Italiji. Izbjeglice koje su se u razdoblju od lipnja 1944. do ožujka 1945. godine nalazile u tranzitnim i stalnim izbjegličkim logorima diljem južne Italije su ili čekale repatrijaciju u domovinu ili jednostavno nisu mogle biti prebačene u Egipat zbog nedostataka

⁶⁴ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 95.

⁶⁵ Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, 511.

⁶⁶ Mataušić et al., *El Shatt*, 18-19.

⁶⁷ Leček (ur.), *Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918. godine*, 683.

kapaciteta ondje.⁶⁸ Iako su Saveznici pokušali riješiti problem prenatrpanosti izbjegličkih logora u Italiji i Egiptu, otvaranjem novog izbjegličkog logora u Alžiru, u gradu Philippeville (današnji grad Skikda), u trenutku kada je logor bio spreman za uporabu već je započela repatrijacija izbjeglica iz izbjegličkih logora u Italiji tako da „prebacivanje“ izbjeglica tamo nije bilo potrebno.⁶⁹

Druga faza, za razliku od prve, nije imala toliki intenzitet u broju prebačenih ljudi te kratkoći vremena kao ona prva. Razlog za to je prije svega smanjena učestalost prijevoza te manji broj izbjeglica koje su se odlučile za zbjeg s jednog odredišta. U vrijeme druge faze, točnije nakon što je rukovodeći kadar COZ-a iz „domovine“ prebačen u Italiju, na Visu je formirana Komisija za prihvrat izbjeglica. Ona je kasnije nazvana Centralna komisija zbjega i preselila se u Italiju (stvoren je njen ogranak i u Egiptu), a djelovala je do studenog 1944. godine kada su se u oslobođene krajeve počele repatriirati izbjeglice. Komisija za prihvrat izbjeglica vrlo je važna jer je njen zadatak prije svega bila evidencija izbjeglica i to i prve i druge faze. Podatke od prve faze dobila je preko COZ-a, koji je do tada djelovao u „domovini“. Premda podaci COZ-a nisu bili toliko precizni, također su mnogo doprinijeli saznanju o tome koliki se broj ljudi odlučio za „bijeg“.⁷⁰ „Od prvog transporta, 30. prosinca 1943. pa do posljednjeg, 18. rujna 1944. god., Komisija je zabilježila polazak 34 995 osoba koje su upućene u zbjeg. Prema razdobljima, najviše je ljudi upućeno do kraja travnja 1944. – 27 791 izbjeglica, a zatim u svibnju 2 824, u lipnju 1 624, u srpnju 1 785, u kolovozu 594, i u rujnu 377 osoba.“⁷¹ Iz tih podataka može se uvidjeti u kolikoj su mjeri iseljeničko-izbjeglički tokovi prve "tranzicijske" faze bili veći i učestaliji u odnosu na one u drugoj fazi.

Kada se govori o drugoj fazi prvog iseljeničko-izbjegličkog toka, treba spomenuti kako se u hrvatske zbjegove također ubrajaju i skupine Židova. Te skupine Židova Talijani su konfinirali na Korčuli i Rabu u manjim koncentracijskim logorima. Najviše njih „dolazilo“ je iz koncentracijskog logora Kampur smještenog na otoku Rabu. Uz partizansku i savezničku pomoć, nakon kapitulacije Italije, krenula je njihova evakuacija u Italiju. Iako su predstavnici tih židovskih skupina željeli biti evakuirani na Bliski Istok u Palestinu, Saveznici im nisu to odmah dopustili, nego su kao i hrvatske izbjeglice najprije prebačeni u Italiju u izbjegličke logore ondje. Uskoro je jednom dijelu Židova dopušteno da se prebace u Palestinu i to onima koji su imali

⁶⁸ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 165.

⁶⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 74.

⁷⁰ *Isto*, 59.

⁷¹ *Isto*, 59.

Palestinsku imigracijsku potvrdu, dok su drugi, čekajući na tu potvrdu, bili smješteni u izbjegličkim logorima u Italiji i Egiptu.⁷²

Početak i sredinom 1944. godine bilježi se veći broj izbjeglica iz drugih dijelova koje su naseljavali Hrvati, prije svega područje sjeverne Dalmacije (i kopno i otoci) te Like. Mjesta koja su pretrpjela masovan egzodus u toj drugoj fazi bila su: Kistanje, Knin, Benkovac, Drniš, Šibenik te Vodice. Ljudi su od tamo bježali uglavnom zbog straha od terora i pljačke njemačkih, ustaških te četničkih snaga. Dodatan razlog za bijeg izazvali su Nijemci, koji su početkom 1944. godine izdali naredbu da se svi muškarci s tih područja stave u službu ustaških postrojbi ili deportiraju u slučaju iskrcavanja Saveznika. Ovi njemački postupci uvelike su povećali bojazan kod civilnog stanovništva koje nije željelo biti stavljeno u službu njemačkih i ustaških postrojbi.⁷³ Prve izbjeglice iz maloprije spomenutih krajeva (sjeverna Dalmacija i Lika), uglavnom su odlazile na Vis kao i izbjeglice prve faze. S vremenom su se na Kornatima i Dugom otoku otvorili manji tranzitni logori iz kojih su izbjeglice onda bile prebačene na, tada jedini slobodan otok, Vis. Također, konačno je formirana „glavna etapna stanica“ na otoku Murteru iz koje je posljednjih nekoliko zbjegova „prebačeno“ na otok Vis. Postojala je i nekolicina kopnenih etapnih stanica, poput onih u selu Danilo Kraljici kod Šibenika, Paršićima u Bukovici te u selu Brštanovo koje se nalazilo pod planinom Moseć. Od obalnih etapa kroz koje su izbjeglice tih područja prolazile ističu se Cerovac pod Velebitom, Sovlja kod Tribunja te Modrava kod Murtera. Etapne stanice na otocima bile su vrlo važne jer su imale vojno-obavještajnu funkciju te su također imale na raspolaganju smještaj, prehranu i zdravstvenu zaštitu za članove zbjega. Poprilično velik broj obalnih i kopnenih etapa ne čudi s obzirom na to da je cjelokupno područje koje su izbjeglice napuštale bilo okupirano od strane Wehrmachta te vojske NDH.⁷⁴

Zapadni su Saveznici odigrali ključnu ulogu u evakuaciji tih izbjeglica, slali su hranu i lijekove, a to je izbjeglicama davalo određenu sigurnost. Veliku ulogu u transportu ovih izbjeglica te njihovo prebacivanje iz mjesta boravišta preko obalnih i kopnenih etapa imala je i Mornarica NOVJ-a te „standardna“ kopnena partizanska vojska. Oni su najviše pomagali zbjegu po pitanju transporta i to tako da su vojnici često nosili starije i nepokretne ljude te djecu ili bolesne izbjeglice. Na taj način zbjegovi su se brže kretali prema „prvom konačnom“ odredištu – otoku Visu. U trenutku kada bi izbjeglice stigle na Vis, ondje bi ih već čekali brodovi kojima su odlazili u Italiju, a po dolasku u talijanske luke već im je bio organiziran prijevoz koji ih je

⁷² Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 73.

⁷³ Isto, 57.

⁷⁴ Isto, 58.

odvozio do izbjegličkih logora. U ovom razdoblju druge faze vođeni transport uglavnom su provodili partizanski brodovi, dok su se britanski brodovi rjeđe koristili. Posebno je zanimljivo kako je pri samom kraju ove faze oko šestotinjak djece te odraslih osoba evakuirano s područja Like, Korduna, Banije, Slavonije te Kupresa u Italiju i to zračnim putem savezničkim avionima.⁷⁵

Nakon odlaska posljednjeg zbjega hrvatskog stanovništva u Egipat, u lipnju 1944. godine u Italiji je djelovalo pet izbjegličkih logora u kojima su bile smještene hrvatske izbjeglice, a to su: Carbonara, Santa Maria di Leuca, Santa Maria al Bagno, Santa Cesaresa i Taranto. Kasnije je formirano još nekoliko logora od kojih valja istaknuti: Logor Aversa, Logor Lecce te Logor Maglie. Ova dva potonja logora posebno su važna jer su imala bolnice u kojima su bili smješteni ranjenici NOVJ-a. Najviše izbjeglica bilo je smješteno u Logoru Santa Maria al Bagno (njih 2 641), Logoru Santa Maria di Leuca (njih 2 139) te Logoru Santa Cesaresa (njih 1 305). Iako su ti logori u početku trebali biti isključivo i samo tranzitni, s vremenom su postali „pravi“ stalni izbjeglički logori u kojima su izbjeglice organizirale svoj društveni, politički i kulturni život. Iako se ne zna točan broj izbjeglica koje su ostale u Italiji, brojni spisi te izvještaji kancelarije COZ-a te vojne misije NOVJ-a spominju brojku od oko 7 000 izbjeglica^{76.77} Prethodno je spomenuto kako je rukovodeći kadar COZ-a iz „domovine“ osnovao i formirao COZ u Italiji (osnovan je nešto ranije u odnosu na COZ u Egiptu), a ovaj odbor predstavljao je glavno tijelo, čiji je zadatak bio upravljati svim unutarnjim pitanjima zbjega hrvatskog stanovništva na području Italije. Kao i COZ u Egiptu i ovaj „talijanski“ bio je podređen Oblasnom NOO-u za Dalmaciju. Sastav talijanskog COZ-a često se izmjenjivao jer je velik broj ljudi koji su djelovali pri njemu s vremenom odlazio u COZ-a za Egipat ili logorske odbore u El Shattu i El Kathadbi.⁷⁸

Nadalje, u svih pet logora u Italiji bili su ustrojeni mjesni NOO kao i oni u „domovini“, a svi oni su također, kao i COZ odgovarali Oblasnom NOO za Dalmaciju. Na vodećim funkcijama u izbjegličkim logorima u Italiji nalazili su se i članovi KPJ (bili su dio NOO-a) te je jedan od njihovih zadataka bio i razvijanje političkog jezika među izbjeglicama. Tu se u prvom redu misli na to da se među izbjeglicama trebao izgraditi osjećaj zajedništva te razvijati težnja prema društvenim, političkim i kulturnim djelatnostima. Bitno je istaknuti kako je svaki od tih logora

⁷⁵ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 57-58.

⁷⁶ Prema podacima koje nam donosi fond Narodne vlasti Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije, u izbjegličkim logorima diljem Italije u istom periodu se nalazilo 7 872 ljudi.

⁷⁷ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 179.

⁷⁸ Marin Karabatić, *Zbjeg u Italiji – izbjeglički logor El Shatt (2/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3049> .

imao zapovjednika koji je bio iz „savezničkih“ redova (najčešće je zapovjednik logora bio Britanac). Ubrzo se u hrvatskim izbjegličkim logorima javlja težnja COZ-a za samoupravom koju zapadni Saveznici odmah odbijaju. Članovi COZ-a smatrali su da je to odličan način da se u logorima stvori ozračje jugoslavenskog suvereniteta s KPJ na čelu. Iako im zapadni Saveznici nisu dali potpunu kontrolu nad izbjegličkim logorima i zbjegovima, na koncu su im dali određenu samoupravu. Tako su na primjer u proljeće 1944. godine, svi logori imali pionirske brigade, a povećao se i broj članova KPJ u zbjegovima koji su bili raspoređeni u COZ-u ili drugim logorskim odborima. Djelovanje članova KPJ unutar logora doprinijelo je formiranju „propartizanskih“ stavova o ratu, bivšoj državi, odlukama AVNOJ-a i ZAVNOH-a, Sovjetskom Savezu te Zapadnim Saveznicima. Velike probleme u logorima stvarali su tzv. Jugonacionalisti te simpatizeri izbjegličke vlade koji su provodili svoje određene propagande, no na koncu bezuspješno zbog već tada preintenzivne komunističke propagande.⁷⁹

Kada se govori o životu u tim izbjegličkim logorima, on nije bio nimalo lak. Iako su se zapadni Saveznici uglavnom trudili da izbjeglice budu zbrinute i da im ništa ne nedostaje, uvjeti života u logorima bili su jako teški. Prije svega, glavni je problem predstavljao neodgovarajući prostor za smještaj. Najteže stanje bilo je u Logoru Santa Cesarea, gdje su zgrade u kojima su izbjeglice boravile bile poplavljene i neupotrebljive za boravak, dok su najbolji smještajni uvjeti bili u Logoru Aversa gdje su uglavnom žene i djeca bili smješteni u „bivšoj ludnici“ i svatko od njih je imao svoj krevet. Nadalje, najveći problemi s kojima su se logori susretali bio je nedostatak kreveta, pa je tako na primjer u Logoru Santa Maria di Leuca u jednom trenutku bez kreveta ostalo čak 900 izbjeglica. No, s vremenom su ti problemi manjka kreveta riješeni uz intervenciju COZ-a preko Savezničkog zapovjedništva te Vojne misije NOVJ-a. Došlo se do zaključka da se krenu izgrađivati kreveti unutar tih logora pa je tako na primjer u Logoru Santa Baria di Bagno dnevno znalo biti izrađeno i do 25 kreveta. Većina izbjeglica u logorima imala je problema i s nedostatkom odjeće i obuće te se i taj problem nastojao riješiti uz pomoć COZ-a preko Crvenog križa. Iako su Saveznici svakodnevno osiguravali i dostavljali hranu, nje nije bilo mnogo. Izbjeglice u logorima uglavnom su se hranile suhom vojnom hranom, u prvom redu konzerviranom hranom i kruhom. Najgore stanje bilo je u Logoru Cesarea u kojem se nalazio velik broj djece, ali je s vremenom ondje otvorena dječja kuhinja koja je uvelike pospješila stanje po pitanju prehrane. Ono što nije nedostajalo izbjeglicama u logorima svakako je bila voda, i za piće i za higijenu. Ipak, higijena je bila na dosta niskoj razini, sanitarni čvorovi izgrađeni su tek kasnije, a zdravstvene prilike bile su također loše. U logorima se također s vremenom pojavio

⁷⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 177-181.

velik broj zaraznih bolesti poput ušiju, zaušnjaka te svraba. Stanje u logorima popravljalo se kako je vrijeme odmicalo, a najzaslužniji za to bili su Saveznici koji su u suradnji s humanitarnim organizacijama (u prvom redu Crveni križem) svakodnevno slali velike količine humanitarne pomoći. Brojna Izvješća pročelnika Zdravstvenog odjela zbjega u ožujku, travnju i svibnju 1945. godine govore o vrlo dobrim životnim uvjetima u logorima pa se stoga može reći kako su se uvjeti života u izbjegličkim logorima, u kojima je boravilo hrvatsko stanovništvo, mijenjali na bolje s približavanjem povratka u „domovinu“.⁸⁰

Unutar izbjegličkih logora, također je bila održavana i nastava, a posebna pozornost posvećivala se kulturno-prosvjetnom radu. Nastava je bila dobro organizirana, a za njenu organizaciju bio je zaslužan prosvjetni odjel ZAVNOH-a. Posebno je zanimljivo kako se među obveznim predmetima nalazio i Katolički vjeronauk, a njega su često predavali katolički svećenici koji su bili smješteni u izbjegličke logore ili pak dovedeni od strane ZAVNOH-a. To ne čudi s obzirom da su u teškim situacijama izbjeglice najveću nadu pronalazile u vjeri. U izbjegličkim logorima u Italiji također su se održavale i kazališne predstave, nastupi zborova te slikarske izložbe. Česta su bila i razna predavanja koja su se uglavnom svodila na komunističku propagandu, a izbjeglice se sa stanjem u „domovini“ i Egiptu upoznavao putem zidnih novina koje su bile dostupne svima. Također, u izbjegličke logore u Italiji stizale su novine iz logora El Shatt te iz „domovine“ pa su i na taj način stanovnici logora bili upućeni u stanje na Bliskom Istoku i u „domovini“. Po svemu sudeći, dobro oformljen kulturno – prosvjetni rad može predstavljati formiranje političkog jezika čiji je cilj bio izgradnja osjećaja jedinstva i zajedništva među izbjeglicama.

Kada je riječ o repatrijaciji izbjeglica koje su bile u zbjegovima i izbjegličkim logorima u Italiji na samom je početku potrebno istaknuti kako je ona bila brža u odnosu na izbjeglice koje su se nalazile u Egiptu. To ne čudi s obzirom da je Italija bila znatno bliža u odnosu na Egipat, a bilo je lakše i organizirati prijevoz te je put trajao znatno kraće. Također, za repatrijaciju izbjeglica iz Italije nije bila potrebna Saveznička pomoć, već su se ljudi u svoja rodna mjesta vraćali brodovima koji su bili u sastavu Mornarice NOVJ-a. Odmah po oslobođenju Dalmacije u studenom 1944. godine, uspostavljena je veza s „našom“ obalom te su se ubrzo uspostavile parobrodarske i brodske veze. Među prvim, uspostavljene su veze s otocima, Splitom i Dubrovnikom, a zatim i s drugim gradovima duž sjeverne Jadranske obale (Zadar, Šibenik, Biograd itd.). Uskoro su se uspostavile veze iz tih dalmatinskih luka i sa drugim gradovima u unutrašnjosti. Repatrijacija izbjeglica druge faze prvog iseljeničko-izbjegličkog toka započela je

⁸⁰ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 183-188.

7. studenog 1944. godine, kada je iz Monopolija na Korčulu prevezeno 672 izbjeglice. U sljedećih nekoliko mjeseci transport izbjeglica iz izbjegličkih logora nastavio se kontinuiranim putem uz manje prekide. Do prekida transporta izbjeglica dolazilo bi kada bi se u lukama na otocima i u dalmatinskim gradovima nalazio prevelik broj izbjeglica koje su pristigle iz Italije. Štoviše, Oblasni NOO za Dalmaciju morao je pričekati da se te izbjeglice „odvedu“ svojim kućama kako bi se stvorili adekvatni uvjeti za dolazak novih izbjeglica. Izbjeglice s područja Like, Banovine, Korduna, Banije te Gorskog Kotara bile bi zadržavane nešto duže u Splitu, dok im se ne bi organizirao prijevoz prema njihovim domovima. Određeni dio izbjeglica nije se vratio u svoje domove, već su svoj život nastavile u prekomorskim zemljama, u prvom redu SAD-u i Australiji. Na takve poduhvate odlučivali su se uglavnom stanovnici južnodalmatinskih otoka (Korčule i Visa najviše), koji su ondje već imali neku rodbinu. Naravno, postojao je i određeni broj izbjeglica koje se nisu slagale s komunističkom ideologijom te je to također utjecalo na to da pronađu novi dom negdje u svijetu.⁸¹

⁸¹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Italiji“, 191-193.

5. Hrvatski izbjeglički logor El Shatt

Kompleks izbjegličkih logora El Shatt, službenog naziva *Yugoslav Refugee Camp, El Shatt M. E. F. Egypt*, bio je smješten na azijskoj strani Sueskog kanala, u pustinji na poluotoku Sinaju. El Shatt nikada nije bio naseljeno mjesto, iako se ondje nekada nalazio britanski vojni logor kojim se služila britanska Montgomeryjeva VIII. armija tijekom druge bitke za El Alamein u studenom 1942. godine.⁸² Iako nikada nije bio naseljeno mjesto, El Shatt bio je ucrtano mjesto na karti Egipta od sredine 30-ih godina 20. stoljeća. Naime, El Shatt bio je jedno od stajališta *Kubri željeznice*, a u blizini El Shatta ova uskotračna željeznica prelazila bi preko Sueskog kanala i skretala prema izraelskoj granici. El Shatt bio je udaljen tri kilometra od Sueskog kanala, a devet kilometara od najbližeg naseljenog mjesta – Sueza. Kada se govori o El Shattu, za njega se često, uz logor, rabi i izraz *kamp*, jer se sam logor sastojao od više podlogora od kojih se nekolicina nalazila u njegovoj neposrednoj blizini.⁸³

Klima azijske strane Sueskog kanala bila je vrlo nepogodna za život hrvatskih izbjeglica. Prije svega, cijelom površinom azijskog dijela Sueskog kanala nalazila se nepregledna pješčana pustinja u kojoj nije bilo izvora vode niti bilo kakve zelene vegetacije. Velik problem na afričkoj strani Sueskog kanala predstavljale su i ogromne razlike u temperaturama danju i noću. Naime, dnevna temperatura često je znala prelaziti 60 stupnjeva Celzijevih, dok se ona noćna mogla spustiti i ispod 20 stupnjeva Celzijevih.⁸⁴ No, ono što je izbjeglicama predstavljalo najveći problem bio je *ghibli*, pustinjski vrući i suhi pješčani vjetar koji je puhao iz unutrašnjosti Libije prema Sredozemnom moru. U trenucima kada je puhao ovaj vrući i suhi vjetar, izbjeglice uglavnom nisu izlazile iz svojih šatora jer je bilo nemoguće obavljati bilo kakve radnje s obzirom da je sitni pustinjski pijesak ulazio u njihova usta, nos te uši. U El Shattu su bile česte i pješčane oluje koje su obično trajale oko tri dana, a bile su učestale od siječnja do travnja. Kiše gotovo da nije ni bilo, izuzev kratkih olujnih nevremena popraćenih pljuskovima.⁸⁵

Na ovakve pustinjske klimatske uvjete najteže su se priviknula djeca te starije osobe, zbog čega su oni ubrzo bili prebačeni u druge izbjegličke logore u Egiptu. Nakon nekoliko dana odsjedanja u El Shattu pojavile su se brojne dječje bolesti, među kojima treba istaknuti epidemije zaušnjaka i ospica kod djece za koje se smatra da su nastale upravo pod utjecajem pustinjske klime. Velik broj ljudi i djece umro je od raznih bolesti te nemogućnosti da se naviknu na klimu,

⁸² Marin Karabatić, *U Egiptat – izbjeglički logor El Shatt (3/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3049>.

⁸³ Mataušić et al., *El Shatt*, 6.

⁸⁴ Nola, *El Shatt*, 17.

⁸⁵ Mataušić et al., *El Shatt*, 16.

posebno novorođenčad te izrazito stari ljudi. Ipak, postojao je i veliki broj izbjeglica koji su se priviknuli na te teške pustinjske klimatske uvjete tako da je s vremenom u El Shattu zaživio pravi urbani život.⁸⁶

5.1. Broj i tipologija izbjeglica

Već je prije spomenuto kako je posljednja stanica izbjeglica na putu za Egipat bila južnotalijanska luka Taranto iz koje su izbjeglice brodovima preko Sredozemnog mora stizale u egipatsku luku Port Said te vlakovima odlazili u El Shatt. Prva skupina hrvatskih izbjeglica stigla je u El Shatt 27. siječnja 1944. godine, a ovaj prvi zbjeg u El Shatt činilo je 198 izbjeglica koje su pristigle uglavnom iz sela Drvenik u Makarskom primorju. Bila je riječ o politički aktivnim ljudima, pripadnicima NOB-a te malom broju civila.⁸⁷ Ova je grupa izbjeglica iz Taranta krenula 10. siječnja, a u Port Said stigla 13. siječnja. Ono što je posebno zanimljivo jest činjenica kako je ovu prvu grupu izbjeglica dočekalo oko 300 vojnika NOVJ-a (uglavnom Slovenaca), koje su Talijani zarobili u svoje zarobljeničke logore na sjeveru Afrike. Iako su Saveznici htjeli te vojnike repatrirati natrag u domovinu, ipak su odlučili „izaći u susret“ NOP-u te su oni zajedno sa prvom skupinom izbjeglica upućeni u El Shatt, gdje su pomagali oko podizanja šatora u kojima bi izbjeglice spavale.⁸⁸

Druga skupina hrvatskih izbjeglica je, prema Mataušić i suradnicima, za El Shatt iz luke Taranto krenula 26. siječnja 1944. godine, dok je prema Brataniću taj prvi veliki transport hrvatskih izbjeglica krenuo u noći s 27. na 28. siječanj 1944. godine.⁸⁹ Bila je riječ o 4 079 izbjeglica s biokovsko-neretvanskog područja te otoka Korčule. Ova prva veća skupina hrvatskih izbjeglica putovala je savezničkim parobrodima *Batory* i *Empire Pride*, a ukrcaj i tijekom putovanja vodio je britanski bojničnik, kasnije i časnik za vezu između Velike Britanije i MERRA-e P. B. Webb. Uz tu grupu hrvatskih izbjeglica, u El Shatt se uputila i grupa zdravstvenih djelatnika koja je pripadala tzv. Ambulantnoj postrojbi prijatelja, koja je također pomagala izbjeglicama i u luki Taranto kada su se ukrcavali za brodove za Egipat.⁹⁰

Po uzoru na ovaj prvi veći transport za Egipat, ubrzo su organizirani i ostali. Tako je krajem siječnja u El Shatt prebačeno još 4 380 izbjeglica, a u veljači su upućena čak tri transporta kojima je u El Shatt stiglo oko 8 380 izbjeglica. Tijekom ožujka i travnja u El Shatt je upućeno oko 5 000 izbjeglica. U svibnju su iz luke Taranto krenula još dva velika konvoja

⁸⁶ Karabatić, *U Egipat – izbjeglički logor El Shatt* (3/7).

⁸⁷ Mataušić et al., *El Shatt*, 18.

⁸⁸ Karabatić, *U Egipat – izbjeglički logor El Shatt* (3/7).

⁸⁹ Mataušić et al., *El Shatt*, 18. i Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 69.

⁹⁰ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 69.

brodova hrvatskih izbjeglica, a uz hrvatske izbjeglice u Egipat je prevezeno i 568 Židova. Posljednji transport izbjeglica u El Shatt krenuo je 11. lipnja 1944. godine iz Taranta, a njime je evakuirano posljednjih 3 313 izbjeglica.⁹¹

Mjesec i godina	Broj hrvatskih izbjeglica
kraj siječnja 1944. godine	198
početak veljače 1944. godine	4 079
sredina veljače 1944. godine	8 389
sredina veljače 1944. godine	
kraj veljače 1944. godine	
kraj ožujka 1944. godine	1 230
početak travnja 1944. godine	3 721
početak svibnja 1944. godine	5 883
kraj svibnja 1944. godine	2 235 (+ 568 Židova)
sredina lipnja 1944. godine	3 313

Tablica 1. Broj izbjeglica koji su pristigli u El Shatt po mjesecima.⁹²

Dakle, prema podacima koje donosi Mateo Bratanić⁹³, u izbjeglički kamp (logor) El Shatt je u razdoblju od 27. siječnja do 16. lipnja 1944. godine pristiglo ukupno 29 048 hrvatskih izbjeglica. Ipak, prema podacima koje Bratanić dalje navodi⁹⁴ stoji kako se u srpnju 1944. godine unutar kampa El Shatt nalazilo 27 042 izbjeglica.⁹⁵ Nadalje, prema podacima Mataušić i suradnika ukupan broj izbjeglica u El Shattu iznosio je 27 600, a oni do ovih brojki dolaze iščitavajući mjesečne dopise COZ-a ONOO-u Dalmaciji.⁹⁶ Ante Dragić pak navodi činjenicu kako su sve izbjeglice koje su ikada „prošle kroz El Shatt“ zavedene u četiri matične knjige. U prvoj knjizi nalazile su se izbjeglice do broja 6 513, u drugoj od broja 6 514 do 15 000, u trećoj od broja 15 001 do 23 000, a u četvrtoj ujedno i posljednjoj izbjeglice od broja 23 001 do 29 649. To dakle donosi brojku od 29 649 izbjeglica.⁹⁷

Sve prethodno navedene brojke treba uzeti kao okvirne, jer se broj izbjeglica konstantno mijenjao zbog učestalih rađanja i umiranja te izlazaka manjih skupina ili pojedinaca iz zbjega.

⁹¹ Karabatić, *U Egipat – izbjeglički logor El Shatt (3/7)*.

⁹² Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 69

⁹³ Bratanić do ovih podataka dolazi iščitavajući podatke Nacionalnog arhiva u Londonu (The National Archives) koji se tiču partizanskih izbjeglica u El Shattu (Camp for Partisan refugees in Egypt 1944.).

⁹⁴ Navodi podatke koji su zapisani u izvješću sekretara COZ-a za Egipat Mate Barbića.

⁹⁵ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 69., 98.

⁹⁶ Mataušić et al., *El Shatt*, 18.

⁹⁷ Dragić, „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“, 511.

Treba imati na umu kako je u transportu izbjeglica najvjerojatnije određeni broj ljudi izgubio svoj život, kao i neposredno po dolasku u logor, a te podatke također donose Mataušić i suradnici koji konstatiraju kako je do srpnja 1944. godine umrlo 117 osoba, među kojima je bilo najviše novorođenčadi.⁹⁸

Većina izbjeglica, njih čak 98%, dolazilo je s područja Dalmacije i dalmatinskih otoka.⁹⁹ Najviše njih bilo je iz Makarske i njenog primorja (oko 5 800 izbjeglica), s otoka Korčule (oko 4 500), s otoka Brača i Šolte (oko 4 300), iz Vodica i susjednih mjesta (oko 4 000), s otoka Visa (oko 3 800), s otoka Hvara (oko 3 000), s Pelješca (oko 1 400), iz Splita i njegovog primorja (oko 1 400) itd.¹⁰⁰

Kada se govori o tipologiji izbjeglica smještenih u logorima u El Shattu (i El Kathadbi) te Tolumbatu, po starosnoj je dobi najviše bilo žena i djece. Tu odmah treba napomenuti kako je izrazito teško odrediti točan broj žena, muškaraca i djece u El Shattu, jer se unutar boravka hrvatskih izbjeglica u El Shattu rodio i umro određeni broj ljudi. Odraslih muškaraca bilo je poprilično manje u odnosu na žene, a tu se uglavnom radilo o muškarcima starije životne dobi te ranjenicima NOVJ-a. To također ne treba čuditi s obzirom na to da se velik broj muškaraca odlučio pridružiti NOB-u. Nadalje, kada se govori o vjerskoj pripadnosti izbjeglica, uvjerljivo je najviše bilo katolika (njih 24 875), a potom pravoslavaca (2 000), židova (122), starokatolika (30) te četiri muslimana i jedan evangelik. Preostali dio izbjeglica izjašnjavao se ateistima.¹⁰¹ Mataušić i suradnici navode kako je gotovo više od 60% izbjeglica u El Shattu po dolasku bilo nepismeno te je u početku bio vrlo mali broj intelektualaca, visokoobrazovanih ljudi te stručnih radnika. S vremenom se taj postotak uvelike smanjio zahvaljujući organiziranoj nastavi unutar kampa, a s vremenom je došao i određeni broj stručnih radnika te intelektualaca, koji su tu istu nastavu provodili. Također, u El Shatt je pristigao i određeni broj katoličkih svećenika, koji su također sudjelovali u organizaciji nastave te drugih kulturno-umjetničkih aktivnosti.¹⁰²

⁹⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 18.

⁹⁹ „Dalmatinski zbjeg“, *Ratna kronika Splita*, pristup ostvaren 6.6.2022. <http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1>.

¹⁰⁰ Neven Bogdanić, „El Shatt naš nezaboravljeni“, *Crkva u svijetu* 1(1995) br. 1, 54.

¹⁰¹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 98.

¹⁰² Mataušić et al., *El Shatt*, 18.

	Broj izbjeglica	Postotak (%)
Djeca do jedne godine života	426	1,58
Djeca do dvije godine života	754	2,80
Djeca predškolske dobi	3 228	11,96
Djeca školske dobi	5 796	21,48
Odrasli muškarci	6 701	24,83
Odrasle žene	10 077	37,33

Tablica 2. Tipologija izbjeglica u El Shattu prema starosnoj dobi.¹⁰³

Iako je teško odrediti točan udio žena, muškaraca i djece, njihov udio (postotak) nije se previše mijenjao tijekom postojanja hrvatskog zbjega u El Shattu.¹⁰⁴

5.2. Organizacija i uprava

Kako su u Egipat pristizale skupine izbjeglica, tako su se postepeno formirali i popunjavali smještajni kapaciteti u izbjegličkim logorima. Odmah valja istaknuti kako je većina hrvatskih zbjegova bila smještena u logorima u neposrednoj blizini El Shatta, dok se određeni broj izbjeglica nalazio i u logoru u Kathadbi (koji će s vremenom postati i IV. Logor El Shatta) te u logoru u Tolumbatu. Logor I. u El Shattu nastao je početkom veljače 1944. godine, nakon što su u El Shatt pristigla prva dva zbjega hrvatskih izbjeglica, onaj s kraja siječnja i početka veljače. Hrvatske izbjeglice koje su u El Shatt pristigle unutar triju zbjegova tijekom veljače bile su smještene u Logor II. Ova dva logora bila su nešto bliža Sueskom kanalu u odnosu na ostale logore i imali su dosta dobru međusobnu povezanost, a dijelila ih je udaljenost od osam kilometara. Pristizanjem izbjeglica, tijekom ožujka i travnja, formiran je i Logor III. koji se nalazio u neposrednoj blizini Logora I.¹⁰⁵ Kako je početkom svibnja 1944. godine u El Shatt trebao pristići veliki broj hrvatskih izbjeglicama, Saveznicima je bilo jasno kako su svi kapaciteti u El Shattu popunjeni te je bilo potrebno formirati novi logor. Štoviše, tada osnovani Logor IV. namijenjen ovim izbjeglicama formiran je u El Kathadbi, a bio je smješten između Kaira i Aleksandrije te udaljen od Logora I. šest sati vožnje. Uvjeti života u ovom logoru bili su dosta teži u odnosu na El Shatt, prije svega zbog izrazito visokih temperatura. Hrvatske izbjeglice, koje

¹⁰³ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 98. (na temelju: Izvještaja COZ-a, sekretara COZ-a te izvješća komisije za repatrijaciju, El Shatt, godine 1944., 1945., 1946.)

¹⁰⁴ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 98.

¹⁰⁵ Mataušić et al., *El Shatt*, 18.

su u Egipat stigle krajem svibnja i sredinom lipnja 1944. godine, bile su razmještene u logoru El Shatt te u onom u Kathadbi.¹⁰⁶

S vremenom su uvjeti života u El Kathadbi postali zaista nemogući tako da je u studenom 1944. godine Vojna misija NKOJ-a odlučila raspustiti ovaj logor. Prebacivanje izbjeglica iz El Kathadbe u Logore I., II. i III. započelo je još u rujnu 1944. godine, a do sredine studenog sve su izbjeglice iz El Kathadbe prebačene u El Shatt, čiji su se logori radi lakše organizacije počeli dijeliti na dva manja podlogora. Tako je na primjer Logor II. bio podijeljen na Logor II.II. i Logor II.IV. Iako je prebacivanje izbjeglica iz El Kathadbe započelo sredinom rujna 1944. godine, do kraja kolovoza je većina djece iz El Kathadbe bila prebačena u „četnički logor“ u Tolumbatu. Dolaskom djece u ovaj logor, sve četničke izbjeglice prebačene su u El Arish u kojem su se i do tada nalazile samo njihove izbjeglice. Logor u Tolumbatu imao je najbolje uvjete za život, a to ne čudi obzirom da je bio smješten u blizini Aleksandrije na obali Sredozemnog mora pa je i klima bila povoljnija. Logor u Tolumbatu često se nazivao i „dječjim logorom“, a prema Mataušić i suradnicima od ukupno 2 157 izbjeglica koje su boravile ondje, njih 1 100 bila su djeca.¹⁰⁷

Kao što brojke ukupnog broja izbjeglica u samom kampu El Shatt ne odgovaraju jedne drugima, tako se i broj izbjeglica smještenih u podlogore El Shatta razlikuje kod različitih autora.

Autori:	Bratanić (prema: Izvješće sekretara COZ-a za Egipat Mate Barbića)¹⁰⁸				Mataušić i suradnici (prema: Dopis COZ-a ONOO-u Dalmacije sa statističkim podacima o zbjegu do 19. siječnja 1945. godine)			
Logor:	Logor I.	Logor II.	Logor III.	Logor IV. (El Kathadba)	Logor I.	Logor II.	Logor III.	Logor IV. (El Kathadba)
Broj izbjeglica	6 018	7 391	7 050	6 583	6 339	7 402	7 333	6 526
Ukupno:	27 042				27 600			

Tablica 3. Raspored izbjeglica po logorima u kampu El Shatt.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 97.

¹⁰⁷ Mataušić et al., *El Shatt*, 18-19.

¹⁰⁸ Iste podatke navodi i: Nola, *El Shatt*, 83.

¹⁰⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipat“, 98. i Mataušić et al., *El Shatt*, 18-19.

Iz tablice je vidljivo kako je najveći broj izbjeglica kod oba autora bio smješten u logorima u El Shattu (Logor I., Logor II. i Logor III.), a manji dio u El Kathadbi. Kako su se s vremenom izbjeglice iz Kathadbe prebacile u El Shatt, najviše izbjeglica nalazilo se unutar I. i II. logora.¹¹⁰

Po dolasku izbjeglica u pojedine logore osnovan je već prije spomenuti Centralni odbor zbjega (COZ) za Egipat, a on je prema Mataušić i suradnicima predstavljao „čitav zbjeg u Egiptu i upravljao u suradnji s glavnom savezničkom komandom za zbjeg svim oblicima života i rada u zbjegu“.¹¹¹ COZ za Egipat bio je podređen ONOO-u Dalmacije te Zastupništvu NKOJ-a u Bariju (kasnije Vojnoj misiji NOVJ u Kairu) te se sastojao od osam odbornika. COZ se sastojao od šest odsjeka: upravno-administrativni, gospodarski, prosvjetni, kulturno-informativni, zdravstveni i tehnički (na čelu svakog odsjeka nalazio se jedan član odbora, a sekretar i predsjednik nisu bili zaduženi niti za jedan odjel). Nakon formiranja COZ-a, formirali su se i logorski te rajonski odbori, a važno je znati kako je ustroj tih odbora bio temeljen na ustroju NOO-a u domovini.¹¹² Logorski odbor nalazio se na čelu svakog pojedinog logora, odbornike je postavljao COZ, a za svoj rad odbornici logorskog odbora bili su odgovorni COZ-u. Zadatak logorskog odbora bio je organizirati život i rad u svom logoru te stalno održavati veze sa Savezničkom komandom logora, odnosno savezničkim zapovjednikom tog logora te bojnikom Langmanom. Rajoni su činili jedan logor, tako da je i na čelu tih pojedinih rajona bio rajonski odbor, a njihov broj ovisio je o veličini logora. Njih su pak postavljali logorski odbori, koji su također bili odgovorni za rad. Rajoni su se dijelili na redove šatora. Štoviše, osnovna stambena jedinica u logorima bio je šator u kojem je obično moglo biti smješteno od osamnaest do dvadeset ljudi. Osoba koja je pazila na disciplinu u šatorima nazivala se *odgovorni šatora*. Dakle, logor je predstavljao širu organizacijsku jedinicu u kojoj je živjelo od oko 6 000 do 7 000 izbjeglica; rajon osnovnu organizacijsku jedinicu u kojoj je živjelo oko 1 100 ljudi smještenih u 50-ak šatora.¹¹³ Logorski odbori sastajali su se jednom mjesečno te je njihova glavna okupacija bilo političko stanje u logorima i u domovini. Članovi logorskog odbora najčešće su bili glavni predvodnici komunističke propagande u logorima. S druge strane, rajonski odbori sastajali su se dva puta mjesečno, a na njima se uglavnom razgovaralo i raspravljalo o svim mogućim pojavama i problemima u logorima – nedostatak vode, hrane i lijekova, zdravstveno stanje (bolesti) izbjeglica, higijena, rad, nastava itd.¹¹⁴ U kampu El Shatt također je bila formirana partizanska

¹¹⁰ Mataušić et al., *El Shatt*, 18-19.

¹¹¹ *Isto*, 19.

¹¹² Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egiptu“, 104.

¹¹³ Mataušić et al., *El Shatt*, 20-21.

¹¹⁴ Barčot, „Jugonacionalisti na otoku Korčuli“, 716.

straža, sastavljena od vojnika NOVJ-a čiji je zadatak bio štititi izbjeglice te upozoriti logorska rukovodeća tijela u slučaju da netko od izbjeglica negativno djeluje.¹¹⁵

5.3. Odnosi sa zapadnim Saveznicima i političko stanje

U prvih nekoliko mjeseci postojanja logora, njihova organizacija pripala je MERRA-i te UNRRA-i, a njihov je glavni zadatak bila organizacija kapaciteta logora i administrativni poslovi dok su poslovi samoorganizacije bili podijeljeni između rajonskog odbora, logorskog odbora te COZ-a.¹¹⁶ Također, najveći dio materijalne, psihološke i zdravstvene pomoći izbjeglicama u logorima osiguravali su upravo Saveznici. Na vanjskoj razini upravljanja logorima najviše tijelo predstavljalo je Glavno savezničko zapovjedništvo za zbjeg. Njihovo središte nalazilo se u Logoru I. u zgradi NAFFI-ja, a na njegovom se čelu nalazio prvi komandant svih logora – bojnič Langman kojem su bili podčinjeni zapovjednici Logora I., II. i III. u El Shattu te zapovjednici Logora u Kathadbi i Tolumbatu.¹¹⁷

Odnosi između Glavnog savezničkog zapovjedništva za bijeg i COZ-a u početku nisu bili najbolji. Prije svega, glavni problem predstavljala je izbjeglička vlada u Kairu, a zatim i priroda odnosa između rukovodstva nove Jugoslavije te zapadnih Saveznika. Poznato je kako je izbjeglička vlada zajedno s kraljem Petrom II. bila prihvatljivija solucija zapadnim Saveznicima u odnosu na komunistički NOP s KPJ na čelu. Nadalje, velik broj nesuglasica i nesporazuma nastao je zbog osporavanja prava COZ-u za provedbu samoorganizacije u logorima. Isto tako, po dolasku zbjega u logore u El Shattu, bio je vidljiv odnos savezničkih komandanata prema rojalistima koji je bio dosta bolji gleda li se njihov odnos prema hrvatskim (i drugim) izbjeglicama.¹¹⁸ Odnos između zapadnih Saveznika te COZ-a posebno se zaoštrio u veljači 1944. godine, nakon što je komandant Langman optužio COZ za nesposobnost. Osim toga, brojni izvori navode kako komandant Langman nije bio omiljen među izbjeglicama u logorima, jer nije previše mario za životne uvjete u logorima te nije ništa činio kako bi ih poboljšalo. Karabatić je u svom feljtonu istaknuo kako je „Langmanov fanatični antikomunizam i potpora rojalistima (četnicima) u velikoj mjeri narušila odnose COZ-a i savezničkog zapovjedništva.“¹¹⁹ U travnju 1944. godine održana je konferencija u Alžiru na kojoj su vođeni pregovori između predstavnika Vojne misije NKOJ-a u Velikoj Britaniji s Vrhovnom savezničkom komandom za Sredozemlje, a osim vojnih pitanja, sudionici ove konferencije dotaknuli su se i pitanja izbjegličkih logora.

¹¹⁵ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 56.

¹¹⁶ *Isto*, 49-50.

¹¹⁷ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 101.

¹¹⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 21.

¹¹⁹ Marin Karabatić, *U Egipt – izbjeglički logor El Shatt (4/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3055> .

Predstavnici vojne misije NKOJ-a, u prvom redu Vladimir Velebit i Mato Jakšić, upoznali su Vrhovnu savezničku komandnu sa stanjem u logorima te se potaknuo razgovor o mogućem prebacivanju izbjeglica u Italiju što je odmah odbijeno zbog manjka smještajnih kapaciteta za njih. Nakon ove konferencije u Kairo se zaputio Mato Jakšić, koji je ondje organizirao Vojnu misiju. Zadatak Mate Jakšića, kao predsjednika te misije, te drugih članova bio je uspostavljanje što bolje suradnje sa zapadnim Saveznicima i rad na priznavanju autonomije zbjega. Vojna misija je odmah po dolasku u Kairo COZ-u pružila potpunu pomoć, a dobro obavljanje dužnosti predstavnika Vojne misije doprinijelo je poboljšanju odnosa sa zapadnim Saveznicima. Također, u srpnju 1944. godine smijenjen je Langman, a na njegovo je mjesto došao nekadašnji komandant Logora II. – major Bekker. Po dolasku Bekkera na vlast, cjelokupna se situacija u logorima bitno promijenila i to na bolje, a Bekker je odlučio COZ-u te rajonskim i logorskim odborima dati veću autonomiju te se pri donošenju nekih važnijih odluka odlučio konzultirati s njima.¹²⁰

Kada se govori o političkoj atmosferi u El Shattu, valja citirati Danicu Nolu: „U El Shattu je sve bilo prožeto idejama NOB-a.“. Također, ista autorica dalje je istaknula kako se izbjeglicama u El Shattu, između ostalog i njoj i njenoj obitelji, jako svidio socijalizam te činjenica da će se jednog dana u domovini formirati slobodno društvo u kojem će odlučivati isključivo samo običan narod.¹²¹ Gotovo istog mišljenja kao Danica Nola je i Vjera Nižetić, koja je također konstatala kako se u El Shattu gradilo „bolje i buduće socijalističko društvo“.¹²² Nadalje, prvi u redovima COZ-a te ostalih logorskih tijela bili su upravo članovi KPJ čiji su osnovni zadaci uz organizaciju samih zbjegova te života u logorima bili i agitacija te politička (komunistička) propaganda.¹²³ Iako je propaganda koju su članovi KPJ provodili u El Shattu bila daleko najjača i na koncu im je osigurala i najveću kontrolu nad zbjegom, sama partija nije bila najbrojnija politička organizacija u El Shattu. Aktivnosti u El Shattu, koje su podrazumijevale skup od nekoliko tisuća ljudi, obično su bile iskorištene u političko-propagandne svrhe, a u najviše slučajeva radilo se o nogometnim utakmicama, proslavi raznih vjerskih praznika, masovnim skupovima, kulturno-umjetničkim priredbama itd. Činjenicu da KPJ nije bila najbrojnija, ali je bila najmoćnija potvrđuje i postojanje brojnih političkih organizacija koje su u El Shattu organizirane po uzoru na one s teritorija u domovini koji su bili pod kontrolom NOVJ-a, a tu u prvom redu treba istaknuti Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) te razne

¹²⁰ Mataušić et al., *El Shatt*, 21-24.

¹²¹ Nola, *El Shatt*, 18.

¹²² Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 127.

¹²³ Barčot, „Jugonacionalisti na otoku Korčuli“, 716.

pionirske organizacije. Uz partijske organizacije u El Shattu su postojale i masovne antifašističke organizacije, u prvom redu Antifašistički front žena (AFŽ) te Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). Određeni broj izbjeglica unutar tih organizacija nije bio ideološki komunistički nastrojen kao članovi KPJ, ali su smatrale da tako mogu doprinijeti boljem životu u El Shattu i bržoj repatrijaciji. Štoviše, to su također neki od razloga zašto se velik broj ljudi na koncu priključio KPJ u zbjegu. Treću, najbrojniju političku organizaciju, predstavljao je Jedinostveni narodnooslobodilački front (dalje: JNOF) koji je osnovan na prijedlog Mate Jakšića. Osnivačko povjerenstvo JNOF-a činilo je deset članova HSS-a, dvoje članova KPJ, dvije izvanstranačke osobe, te po jedan član iz Srpske demokratske stranke, Jugoslavenske nacionalne stranke te Radikalne stranke.¹²⁴ Bratanić ističe kako je JNOF po njemu „najsnažnije postignuće KPJ“ u El Shattu jer je doprinio širenju komunističke ideologije te stvaranju društvene kohezije velikog broja ljudi ondje. Odmah po dolasku hrvatskog zbjega u El Shatt, vodstvo zbjega moralo se suočiti s brojnim poteškoćama i neprijateljima pa je politički život u El Shattu od samoga početka vrlo dinamičan i posvećeno mu je mnogo pažnje. Toni Barčot ističe kako je povoljnoj političkoj atmosferi u El Shattu najviše pridonio šef Vojne misije NKOJ-a Mate Jakšić koji je uspio regulirati odnose između britanskih komandanata te COZ-a i drugih logorskih tijela, a ti dobri odnosi donijeli su ovima potonjima veću političku slobodu.¹²⁵

Jedan od najvećih problema s kojim se KPJ susretala u kampu El Shatt bila je prisutnost i djelovanje rojalističkih agenata tako da se s vremenom oformila i špijunska služba koja je radila na suzbijanju njihove antikomunističke propagande. S vremena na vrijeme u El Shattu su se pojavljivali letci te pamfleti koji su bili antikomunistički orijentirani i tako dovodili u opasnost komunističku propagandu. Rojalistički agenti, također su veličali četnički pokret te Dražu Mihailovića i isticali kako su bolji izbor za buduću vlast u Jugoslaviji oni, a ne KPJ i Tito. Prema izvješćima komunističke partije, oni su često upozoravali upravu logora da se izbjeglice svakodnevno opskrbljuje „četničkim propagandističkim letcima“. Navodno su letke po logoru dijelile izbjeglice koje su bile povezane s Kairoem i izbjegličkom kraljevskom vladom. U početnim mjesecima zbjega u El Shattu takvo ponašanje rojalističkih agenata bilo je dosta često, tako da je to u određenim trenucima izazvalo razne pobune i štrajkove, a nekolicina izbjeglica željela je i napustiti logore.¹²⁶ Kamen spoticanja širenju komunističke propagande u El Shattu predstavljali su i tzv. *mačekovci* (simpatizeri HSS-a) te ustaško nastrojani pojedinci čija se ideologija opet dosta razlikovala od one koju je provodila KPJ. Na koncu, nezadovoljstvo

¹²⁴ Karabatić, *U Egipat – izbjeglički logor El Shatt (4/7)*.

¹²⁵ Barčot, „Jugonacionalisti na otoku Korčuli“, 716-717.

¹²⁶ *Isto*, 717.

simpatizera HSS-a i Ustaškog pokreta suzbijeno je u velikoj mjeri osnivanjem već prije spomenutog JNOF-a.¹²⁷

5.4. Svakodnevnica

Nositelj organizacije života i rada u El Shattu bio je COZ zajedno sa svojih šest odbora. Zadatak tih odbora bio je organizirati svaki dan izbjeglicama u El Shattu i to tako da bude ispunjen radom i raznim drugim aktivnostima, kako bi izbjeglice ondje imale život sličan onome u domovini. Također, svakodnevnim zajedničkim radom među izbjeglicama se stvarao osjećaj bratstva i jedinstva, što je odgovaralo ideologiji koju je KPJ provodila unutar El Shatta. Prema Mataušić i suradnicima „prva tri mjeseca bilo je najteže“ jer su se članovi odbora također trebali naviknuti na cjelokupnu novu situaciju.¹²⁸ Odmah po dolasku u svoje nove domove – prazne bijele šatore, izbjeglice su krenule s izradom namještaja i svega drugog što im je bilo potrebno za život. Nakon određenog vremena, došlo se do saznanja da je pijesak isto tako plodno tlo, ako se učestalo zalijeva tako da su ljudi uskoro krenuli i sa sadnjom vrtova, a plodovi koji su nicali bili su dodatan izvor hrane.¹²⁹ Ubrzo je organizirana zanatska i obrtnička djelatnost, a postepeno se razvila i uslužna djelatnost (krojačka, stolarska, kovačka, frizerska, brijačka,...). Pogoni su se otvarali postepeno, ovisno o tome što je izbjeglicama bilo prijeko potrebno pa je tako u ljeto 1944. godine otvoren i mali pogon za proizvodnju sapuna koji je vodio Petar Lašnibada, izbjeglica iz Makarske, koji je i u domovini imao isti pogon. Do lipnja 1944. godine u El Shattu su postojale sljedeće radionice: krojačke, limarske, stolarske, brijačke, kiparske, pismoslikarske, obučarske i urarske. Sve radionice vodili su kvalificirani obrtnici, a postojali su i organizirani tečajevi, ako je netko od izbjeglica bio voljan naučiti određeni zanat. S vremenom se čak otvorila radionica za proizvodnju namještaja te dječjih igračaka, a razlog tomu je bila dostupnost viška sirovina i građevnog materijala, u prvom redu drva koje je pristizalo iz Sueskog kanala. Hrvatske izbjeglice, iako u početku nisu bile plaćene za svoj rad, pokazivale su zaista velik interes za njega, a najveću prepreku pri tome predstavljao im je manjak sirovina.¹³⁰ Nola ističe kako su Britanci često za izbjeglice u El Shattu znali reći: „Ovim Jugoslavenima – samo da je dati drva, sagradili bi čitavu flotu i otplovili njome, usred rata, natrag u domovinu.“¹³¹ Muškarci od petnaest do pedeset godina pripadali su Odsjeku za radnu snagu te su obavljali sve manualne radove koje je uz COZ organizirala i Saveznička komanda logora. U samo nekoliko mjeseci izgrađene su prometnice između logora te razni drugi objekti (kuhinja, kupaonica, blagovaonica,

¹²⁷ Karabatić, *U Egipt – izbjeglički logor El Shatt (4/7)*.

¹²⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 25.

¹²⁹ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 101.

¹³⁰ Mataušić et al., *El Shatt*, 25-26.

¹³¹ Nola, *El Shatt*, 14.

igraonica, škola, sportski tereni, vodovod itd.). U rujnu 1944. godine Saveznici su počeli plaćati hrvatske izbjeglice koje su radile i to 50 pijastera¹³² mjesečno. Naravno, ne treba zaboraviti ni velik broj novčanih sredstava koji je hrvatskim izbjeglicama poslan iz inozemstva (najviše iz SAD-a i Australije), preko rođaka koji su ondje živjeli. Štoviše, zahvaljujući tom novcu, šatori su s vremenom sve više poprimali izgled domova, a lepeza svakodnevnih aktivnosti postajala je svakim danom sve šarolikija i raznovrsnija.¹³³ Žene koje nisu radile u radionicama radile su u šatorima, a najviše vremena provodile su tako što su se brinule za čistoću šatora (koju su saveznički komandanti često pregledavali) te su se bavile ručnim radom i šivale odjevne predmete.¹³⁴

U prvim mjesecima boravka zbjega hrvatskih izbjeglica u El Shattu, njihova prehrana bila je izrazito loša i bazirala se na konzerviranoj hrani te kruhu. S vremenom, točnije u trenutku kada je brigu za izbjeglice potpuno preuzela UNRRA, prehrana se podosta popravila. Na koncu u okviru kampa El Shatt (ubraja se i El Kathadba te dječji logor u Tolumbatu kasnije) djelovale su 24 kuhinje, a postojale su čak i one posebne namijenjene djeci i bolesnicima. MERRA će krajem 1944. godine otvoriti i kantu u kojoj će izbjeglice kupovati namirnice i sve drugo što im je bilo potrebno. Ono što je od hrane u El Shattu najviše nedostajalo bilo je voće, a vode je bilo dovoljno za sve izbjeglice.¹³⁵

Higijensko stanje hrvatskih izbjeglica je po dolasku u El Shatt bilo izrazito loše, a velike klimatske razlike te naporan put doprinijele su oboljenju izbjeglica od raznih bolesti. Prednjačile su dječje bolesti: ospice, zaušnjaci, dijareja i povraćanje. Od drugih bolesti treba istaknuti bolesti uha, grla i nosa (izazvane pješćanim olujama), ušljivost, svrab, tuberkulozu, trbušni tifus, šarlah itd. U logoru u El Kathadbi velik broj djece izgubio je život, a najviše u vremenima epidemija ospica i upala pluća. Neven Bogdanić ističe kako je u El Shattu umrlo ukupno 715 osoba od čega je u El Kathadbi život izgubilo 164 osobe, među kojima je najviše djece.¹³⁶ Krajem 1944. godine situacija se po tom pitanju dosta popravila. Pri svakom logoru djelovale su tri ambulante uz koje su se nalazile čekaonice te ljekarne. Otvorene su i ginekološka te stomatološka ordinacija. Glavni problem predstavljao je manjak liječnika i lijekova, iako je medicinskog bolničkog osoblja bilo zaista puno. U El Shattu su bila samo tri hrvatska liječnika, dok su ostali bili Palestinci, Britanci i

¹³² Pijaster – naziv za manju novčanu jedinicu koja se koristi u Egiptu. Egipatska funta (EGP) podijeljena je na 100 pijastera. (Vidi: „Pijaster“, *Hrvatski jezični portal*, pristup ostvaren 18.6.2022. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>.)

¹³³ Marin Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – zdravstvo, rad i svakodnevica (6/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 10.6.2022. <http://povijest.net/2018/?p=3081>.

¹³⁴ Mataušić et al., *El Shatt*, 26.

¹³⁵ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – zdravstvo, rad i svakodnevica (6/7)*.

¹³⁶ Bogdanić, „El Shatt naš nezaboravljeni“, 57.

Amerikanci kojima je problem bila jezična barijera, ali i činjenica da su oni vojni liječnici (najčešće kirurzi), a ne doktori opće medicine, ginekolozi, epidemiolozi itd. Nadalje, izgrađena je i glavna bolnica zbjega, a ako su u pitanju bili neki teži i zahtjevniji slučajevi, oni su slani u vojnu bolnicu u Suezu i u aleksandrijske bolnice.¹³⁷

Higijena je u El Shattu bila od životne važnosti, a to je bilo jasno i zapadnim Saveznicima koji su formirali higijensku službu, koja je provodila razne higijenske inspekcije i smotre u kojima su upozoravali izbjeglice koliko je važno da vode računa o svojoj higijeni, ali i higijeni šatora u kojem žive.¹³⁸ Mataušić i suradnici istaknuli su kako je velik propust naših izbjeglica bio taj što oni sami po sebi nisu previše pridavali važnosti higijeni ni u domovini. Nadalje, istaknuli su kako su izbjeglice, koje su u El Shatt pristigle iz unutrašnjosti, imale lošije higijenske navike od onih izbjeglica koje su u El Shatt došle s obale i otoka. Saveznički komandanti svakodnevno su se brinuli za higijenu i zdravlje izbjeglica; često su organizirane akcije čišćenja logora od nametnika, a higijena je postala jednim od predmeta u školi.¹³⁹ Postoji velik broj fotografija koje prikazuju svakodnevicu i život izbjeglica u El Shattu, a za to zasluge treba pripisati splitskom umjetničkom fotografu Ljubomiru Garbinu.¹⁴⁰

5.5. Kultura i prosvjeta

Područje rada Kulturno-informativnog odbora COZ-a bilo je usmjereno na sve oblike kulturno-umjetničke djelatnosti. Glavni zadatak tog odjela bio je propagiranje ciljeva NOB-a te stvaranje osjećaja povezanosti s NOB-om i KPJ među izbjeglicama. Posve je jasno da je većina kulturno-umjetničkih djelatnosti u El Shattu imala propagandni karakter, no isto tako valja napomenuti kako je kulturno-umjetnički život koji se ondje odvijao bio izrazito bogat. Štoviše, bogat kulturno-umjetnički program podizao je moral izbjeglicama te ih je dodatno motivirao za povratak u domovinu. Također, zahvaljujući raznim djelatnostima kulturnog i vjerskog karaktera izbjeglice su mogle očuvati svoj jezik, tradiciju te narodne običaje.¹⁴¹ Djelovanje izbjeglica kroz kulturno-umjetnička polja započelo je još na dalmatinskim otocima, gdje su se izvodili razni zbornski nastupi te amaterske kazališne predstave. Takve aktivnosti nastavile su se i u tranzitnim

¹³⁷ Mataušić et al., *El Shatt*, 32-33.

¹³⁸ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – zdravstvo, rad i svakodnevica (6/7)*.

¹³⁹ Mataušić et al., *El Shatt*, 33.

¹⁴⁰ Marin Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – kultura, umjetnost, tisak i religija (5/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 10.6. 2022. <https://povijest.net/2018/?p=3061> .

¹⁴¹ Mataušić et al., *El Shatt*, 29.

logorima u Italiji, a vrhunac te kulturno-umjetničke djelatnosti veže se uz dane koje su izbjeglice provele u El Shattu.¹⁴²

Općenito, Kulturno-informativni odjel imao je tri odsjeka: odsjek za štampu, odsjek za umjetnost i odsjek za propagandu. S vremenom su se pri tim odsjecima krenule osnivati razne sekcije (kazališne, književne, likovne, foto-sekcije), a unutar tih sekcija afirmirao se velik broj kulturnih djelatnika (književnika, slikara, kipara i arhitekata). Svaki od tih umjetnika uvelike je doprinio „rađanju“ svakodnevice u El Shattu te su zajedničkim snagama afirmirali sve izbjeglice u jedan širi međunarodni kontekst.¹⁴³ Među izbjeglicama, u El Shattu se nalazio tek 1% visokoobrazovanih ljudi i intelektualaca, a među njima se nalazilo i nekoliko velikana hrvatske književnosti. U prvom redu treba istaknuti Ranka Marinkovića, koji je jedno vrijeme bio i čelnik Kulturno-informativnog odjela pri COZ-u, a od ostalih izdvajaju se Petar Šegedin, Vjekoslav Kaleb te Šime Vučetić. U El Shattu je također boravio poznati hrvatski kipar Ante Kosović, slikar Živko Kljaković te arhitekt Boris Katunarić. Osim što su svi ovi umjetnici stvarali svoja umjetnička djela unutar bijelih šatora ili pak na vrućem azijskom pijesku, oni su zaslužni za otvaranje Pionirske škole crtanja, Škole za umjetnost i obrt te Slikarske škole.¹⁴⁴ Najveći i najistaknutiji rezultati postignuti su na području glazbe, a glavne zasluge treba pripisati maestru Josipu Hatzeu. Naime, Hatze je upravljao Centralnom kazališnom grupom COZ-a, a unutar te grupe postojao je i Veliki mješoviti zbor s kojim je Hatze nizao ogromne uspjehe. Naime, Veliki mješoviti zbor surađivao je i s BBC-om (British Broadcasting Corporation) što ne treba čuditi s obzirom na to da je zbor izvodio pjesme na engleskom jeziku, a bio je omiljen i među savezničkim vojnicima i komandantima. Na njegovom repertoaru nalazile su se razne klasične skladbe (opere i arije), borbene pjesme, savezničke pjesme, popularne jazz pjesme, crkvene pjesme, hrvatske narodne pjesme itd. Govorimo li o kazališnim grupama, njih je također bilo zaista mnogo te su isto tako nizale uspjehe i izvan logora. Gotovo su sve kazališne grupe koje su djelovale u El Shattu nastupale u gradovima i mjestima diljem Egipta (najviše u Kairu, Suezu te drugim savezničkim logorima).¹⁴⁵ Folklorne, baletne, dramske i plesne sekcije također su djelovale unutar El Shatta, a one su bile namijenjene najviše djeci. Nadalje, djeca su imala i svoje Pionirsko kazalište s pripadajućim baletnim i dramskim sekcijama, a s vremenom se

¹⁴² Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 156.

¹⁴³ Mataušić et al., *El Shatt*, 29.

¹⁴⁴ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – kultura, umjetnost, tisak i religija (5/7)*.

¹⁴⁵ Mataušić et al., *El Shatt*, 31.

oformilo i lutkarsko kazalište. Pionirsko kazalište vodili su prosvjetni radnici (u prvom redu Danica i Tonka Nola), a prva priredba se održala u svibnju 1944. godine.¹⁴⁶

Nekoliko je puta istaknuto kako su većinu zbjega (35% sudionika zbjega¹⁴⁷) činila djeca predškolske i školske dobi, a samo dan nakon dolaska prvoga zbjega u El Shatt (3. veljače 1944. godine) sastala se manja grupa prosvjetnih radnika koja je odlučila otvoriti škole imajući na umu kako nemaju za to predviđeni prostor niti sredstva. Prve dvije osnovne škole, od kojih jedna u Logoru I., a druga u Logoru II., otvorene su 19. veljače 1944. godine, a radile su dok posljednji zbjeg nije repatriran. U sklopu osnovnih škola organiziran je i dječji vrtić te predškola.¹⁴⁸ Nekoliko dana prije otvaranja prvih škola, pri COZ-u je formiran Prosvjetni odjel koji se bavio školstvom u El Shattu. Bratanić konstatira kako su „odgoj i obrazovanje djece bili izrazito važni aspekti rada, kako bi se djeca prema zamisli COZ-a, od početka odgajala u socijalističkom duhu“.¹⁴⁹ S vremenom Crveni križ te Saveznička komanda darovali su školama u logorima razna sredstva, koja su učiteljima i drugim prosvjetnim djelatnicima dosta koristila u radu s djecom. Osnovnu školu je do kraja 1944. godine pohađalo oko 5 800 djece raspoređene u 174 odjela, a ostala djeca pohađala su niže gimnazije, koje su se nalazile u Logoru I. i Logoru II., koje su počele raditi u travnju 1944. godine. Kako se školstvo u El Shattu zaista brzo razvijalo, uskoro je nedostajao učiteljski kadar, tako da su oformljeni tečajevi za pomoćne učitelje, odgajatelje, analfabetske, niže i srednje obrazovne tečajeve kojih je također bilo u pozamašnom broju u El Shattu.¹⁵⁰ U El Shattu bili su popularni tečajevi stranih jezika (engleski, ruski, esperanto, francuski), a najviše izbjeglica pohađalo je tečaj engleskog jezika. Nakon određenog vremena svaki logor imao je svoju knjižnicu i čitaonicu, a COZ je također formirao i Centralnu knjižnicu te čitaonicu. U zbjegu su se prakticirale brojne sportske aktivnosti, između kojih valja izdvojiti najpopularniji sport hrvatskih izbjeglica – nogomet. U El Shattu je djelovalo nekoliko nogometnih sekcija od kojih je najpoznatija *Jedinstvo*, a ova sekcija je u travnju 1945. godine odigrala utakmicu s Hajdukom iz Splita tijekom njihove turneje po Bliskom istoku. Gimnastika, košarka i odbojka predstavljaju još neke sportove kojima su se bavile hrvatske izbjeglice u El Shattu.¹⁵¹

Najveća pozornost pridavala se tisku i publicističkoj djelatnosti, a COZ je zbog informiranja izbjeglica, političke propagande te suzbijanja savezničke i rojalističke propagande

¹⁴⁶ Nola, *El Shatt*, 52-54.

¹⁴⁷ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 147.

¹⁴⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 27.

¹⁴⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 147.

¹⁵⁰ Nola, *El Shatt*, 28-31.

¹⁵¹ Karabatić, *U Egipt – izbjeglički logor El Shatt (4/7)*.

odlučio pokrenuti publicističku djelatnost. Iako su uvjeti tiskanja bili dosta loši i na niskoj razini, to nije sprječavalo učestalo tiskanje raznih listova hrvatskih izbjeglica u El Shattu. Nekolicina njih se tiskala u egipatskim tiskarama, a s vremenom se modernizirala i tiskara u El Shattu.¹⁵² Četvrti dan nakon dolaska prvog zbjega u El Shatt, dakle 6. veljače 1944. godine, izašle su prve novine, glasilo COZ-a – *Naš list*. Ove novine trebale su biti isključivo informativnog karaktera, no s vremenom su se pretvorile u prave propagandne novine, a broj tiskanih primjeraka se povećavao iz dana u dan. Od prosinca 1944. godine, *Naš list* postaje glasilo JNOF-a. U početku je ovaj list izlazio svaki drugi dan, a od sredine veljače 1944. godine kreće izlaziti nedjeljom.¹⁵³ Do ožujka 1946. godine izašlo je nešto više od 700 brojeva tog iseljeničko-izbjegličkog lista. Jednom tjedno također je izlazio i časopis *Književni prilog* u kojem su se između ostalog nalazili i književni tekstovi pisaca u zbjegu. Od ostalih listova treba istaknuti: *Omladinska riječ*, *Vijesti*, *Žena zbjega* te *List Crvenog krsta*.¹⁵⁴ List *Naš pionir* te nedjeljni prilog *Našeg lista – Pionirski prilog* služili su školama kao početnice te čitanke.¹⁵⁵ Tiskane su i brojne knjige te listovi koji su pomagali učiteljima u radu, a posebno treba spomenuti *Početicu s ilustracijama* Kuzme Vitaljića i *Prosvjetu*, ilustriranu reviju kojom su se služili učitelji. Unutar svih ustanova u El Shattu te logora i rajona bile su izvještene zidne novine – one su imale najveću čitanost, a smatra se da je njihova laka dostupnost i korištenost doprinijela čitanosti i podizanju obrazovanja kod izbjeglica.¹⁵⁶

5.6. Vjerski život

Prije je spomenuto kako se većina izbjeglica (njih 92%) izjašnjavala katolicima, dok su pravoslavci, muslimani, protestanti te pripadnici židovske religije činili manjinu. Također, unutar zbjega nalazio se određeni broj svećenika i redovnika, a njih najviše pripadalo je Hvarsko-bračko-viškoj biskupiji. Odmah po dolasku izbjeglica u El Shatt, posjetio ih je monsinjor Anhe-Marija Hiril, biskup iz Port Saida, koji je osnovao po jednu katoličku župu¹⁵⁷ u svakom od četiri logora. Vikarom je imenovan Don Andro Štambuk koji je također bio i aktivni član COZ-a te Mješovitog pjevačkog zbora.¹⁵⁸ Iako je među članovima KPJ u El Shattu bilo onih koji su imali

¹⁵² Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – kultura, umjetnost, tisak i religija* (5/7).

¹⁵³ Mataušić et al., *El Shatt*, 68-69.

¹⁵⁴ *Isto*, 73.

¹⁵⁵ Tomo Žalac, „Prosvjetna i kulturna djelatnost zbjega u El Šatu u povijesnoj literaturi“. *Časopis za suvremenu povijest* 12(1980) br.1, 148.

¹⁵⁶ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – kultura, umjetnost, tisak i religija* (5/7) i Mataušić et al., *El Shatt*, 30.

¹⁵⁷ Logor I. – župa Sv. Mihovila (župnik: don Andro Štambuk), Logor II. – župa Sv. Jeronima (župnik: Niko Bogdanić), Logor III. – župa Sv. Josipa (župnik: Juraj Burić), Logor u Tolumbatu – župa Sv. Mihovila (župnici: Niko Ivanović i Tomo Moštekalala) i Logor u Kathadbi (Logor IV.) koji nije imao župu nego je u njemu djelovao svećenik Ivo Moštekalala.

¹⁵⁸ Mataušić et al., *El Shatt*, 61.

neke ekstremne stavove po pitanju vjere, ipak su prevladavali umjereniji stavovi članova KPJ koji su podržavali održavanje vjerskih obreda.¹⁵⁹

Iako El Shatt nije imao pravih sakralnih objekata, od nekoliko šatora izradila bi se improvizirana crkva s drvenim oltarima. Svi crkveni obredi, svete mise, vjenčanja, krštenja, krizme, pričesti, pokopi i drugo, vršili su se onako kako su bili vršeni u domovini. Prvo vjenčanje obavljeno je 15. veljače 1944. godine, a posljednje pred odlazak zadnje grupe 23. veljače 1946. godine. Prema podacima koje donosi Neven Bogdanić u El Shattu su sklopljena ukupno 172 braka. Veliki tjedan 1944. godine u El Shattu bio je posebno vjerski obilježen. Osim što su cijeli tjedan bile održavane svete mise, održala se i tradicionalna procesija Za križem u kojoj su izbjeglice nosile križ. U El Shattu je rođeno ukupno 475 beba, ali je mnogo djece u početnim mjesecima zbjega umrlo ubrzo nakon rođenja zbog nedostatka lijekova, hrane te loših klimatskih uvjeta i bolesti. El Shatt je također s vremenom „dobio“ i svoje groblje na kojemu je, prema Bogdanićevim podacima, pokopano 715 Hrvata, od kojih je 34 umrlo u Tolumbatu, 164 u El Kathadbi, a ostatak u Logorima u El Shattu. Autor se također ograđuje činjenicom kako je u El Shattu zasigurno preminulo više ljudi, a to objašnjava konstatirajući da je prvih nekoliko desetaka izbjeglica pokopano na „malom grčkom groblju“ nedaleko od Crvenog Mora.¹⁶⁰ Svećenici te članovi KPJ surađivali su na iznenađujuće visokoj razini, a to ne čudi s obzirom na to da je partija bila svjesna činjenice kako je vjera važan segment života svake izbjeglice te da ih ona u jednom određenom aspektu i veže za domovinu. S druge strane, katolički svećenici svjedočili su brojnim zločinima talijanske, njemačke i ustaške vojske te su svoju potporu u ratu na koncu dali NOB-u.

5.7. Repatrijacija i spomen

Po dolasku u El Shatt, većina izbjeglica mislila je da će ondje ostati boraviti nekoliko tjedana, najviše mjesec dana pa da će nakon toga biti prebačene u Italiju ili pak vraćene u domovinu. Kako je vrijeme odmicalo, izbjeglice su počele uviđati da se taj scenarij neće odvijati baš takvim tijekom. Vodstvo COZ-a često je znalo upozoravati izbjeglice da do povratka u domovinu neće doći sve dok se Dalmacija ne oslobodi od okupatora i dok se ne osiguraju uvjeti njihovog povratka u domovinu.¹⁶¹ U rujnu 1944. godine, započela je ofenziva NOVJ-a za oslobođenje Dalmacije koja je trajala do prosinca 1944. godine, a oslobođenjem Dalmacije prekinute su izravne ratne opasnosti te je stvoren preduvjet za repatrijaciju hrvatskih izbjeglica iz

¹⁵⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 161-162.

¹⁶⁰ Bogdanić, „El Shatt naš nezaboravljeni“, 55-57.

¹⁶¹ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 129-130.

El Shatta.¹⁶² Vjera Nižetić konstatira: „Putovanje iz El Shatta očekivali smo od prvih dana kada se počela oslobađati Dalmacija.“¹⁶³ Kao što su izbjeglice neprekidno sanjale o povratku kući, a posebno u trenucima kada se počela oslobađati Dalmacija, COZ je u studenom 1944. godine sazvao prvi sastanak na kojem se ozbiljnije govorilo o povratku kući. Prema direktivi vodećeg kadra u domovini – Tita i članova KPJ, članovi odbora COZ-a došli su do zaključka da se u domovinu najprije trebaju vratiti oni ljudi koji su u tom trenutku bili najpotrebniji domovini. To su u prvom redu bili brodograditelji, bolničari i bolničarke, liječnici te vozači. Uz njih među prvima su se trebali vratiti i ranjenici te oni koji su se izliječili i oporavili u El Shattu, kako bi se opet mogli priključiti NOVJ-u. Krajem prosinca 1944. godine, osnovan je Centralni štab za repatrijaciju pri kojem je djelovala i Komisija za repatrijaciju, a nedugo nakon toga, kada se vijest pročula, određeni broj izbjeglica odlučio je ne vratiti se u domovinu kada dođe vrijeme za povratak. Velikoj većini to nije dopušteno, već su i oni čekali trenutak kada će biti vraćeni u domovinu. Malom broju izbjeglica (uglavnom onim izbjeglicama koje su dolazile s Visa i Korčule), omogućen je odlazak u prekomorske zemlje (najviše Australiju i SAD), jer su se tamo već nalazili njihovi rođaci ili pak članovi obitelji.¹⁶⁴

Prve skupine ljudi iz El Shatta krenule su ka domovini 14. i 16. veljače 1945. godine. Ovim se transportima u domovinu prevezla skupina ranjenika (njih oko 200) te dobrovoljačka brigada s oko 1 000 ljudi, među kojima su se nalazile medicinske sestre, vozači, borci NOB-a i stručnjaci koji su bili potrebni u domovini (posebno vodstvo COZ-a). Nakon ova dva manja transporta, u travnju kreću prvi veći repatrijacijski transporti izbjeglica.¹⁶⁵ Repatrijacijski proces izbjeglica iz El Shatta može se podijeliti u dvije faze između kojih je nastupila duža stanka. Prva faza traje od travnja do srpnja 1945. godine, a njom je obuhvaćeno deset transporta te je u domovinu vraćeno 15 985 ljudi. Druga faza obuhvaća devet repatrijacijskih transporta, kojima se u razdoblju od listopada 1945. do ožujka 1946. godine vratilo 9 089 izbjeglica. Prema podacima koje navodi Mateo Bratanić, a koje je preuzeo iz Izvješća o radu komisije za repatrijaciju, u domovinu se u razdoblju od travnja 1945. do ožujka 1946. godine, putem organiziranih transporta, vratilo 25 074 ljudi.¹⁶⁶ Troškovi povratka te nabava plovila za povratak izbjeglica u domovinu bili su zadaci UNRRA-e i Komisije za repatrijaciju. Svaki transport izbjeglica bio je osiguran od strane pripadnika partizanske straže, a za regulaciju transporta bio je zadužen

¹⁶² Marin Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – povratak zbjega i zaključak (7/7)* (Hrvatski povijesni portal, 2012). Pristup ostvaren 10.6. 2022. <https://povijest.net/2018/?p=3088>.

¹⁶³ Nižetić, *U pustinji El Shatta*, 129.

¹⁶⁴ Mataušić et al., *El Shatt*, 37.

¹⁶⁵ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – povratak zbjega i zaključak (7/7)*.

¹⁶⁶ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt“, 186.

Transportni odjel. Neki od prvih transporta kretali su se istom onom putanjom kojom su u početku zbjegovani i dolazili – s dalmatinskih otoka, preko južnotalijanskih luka do Port Saida. Kasnije su postojali izravni transporti od Port Saida ili Aleksandrije do Splita i Kaštel Starog.¹⁶⁷ One izbjeglice koje se nisu odmah mogle uputiti svojim domovima, zadržavane su u Splitu sve dok im nije bio osiguran prijevoz. Postojao je i velik broj onih izbjeglica koje se nisu imale gdje vratiti pa im je splitski Narodni odbor osigurao smještaj u Splitu. Pri tome se misli na one izbjeglice čiji su domovi bili razrušeni i opljačkani ili pak one izbjegličke obitelji čiji su članovi poginuli na bojištu. Isto tako, određeni broj izbjeglica koji nije imao kamo nakon povratka iz Egipta, bio je uključen u proces kolonizacije (najviše ih je otišlo u Bačku i Banat).¹⁶⁸ Spomenuto je kako je repatrijacija izbjeglica iz Egipta bila dosta kompliciranija i duže je trajala, u odnosu na onu iz Italije, stoga ne čudi činjenica kako je posljednja grupa izbjeglica napustila El Shatt tek u ožujku 1946. godine. Štoviše, povratak hrvatskih izbjeglica iz Egipta trajao je osam mjeseci duže od planiranog vremena. Dok Karabatić konstatira kako je glavni razlog za to nedostatak sredstava (u prvom redu brodova), Mataušić i suradnici ističu kako je to dio savezničke politike prema Titu i vrhu novoosnovane Jugoslavije, jer su već tada započele razmirice oko Trsta.¹⁶⁹ Odlaskom izbjeglica iz logora u El Shattu, on nije prestao postojati. Naime, postojao je određeni broj onih koji se nisu željeli vratiti u novoosnovanu državu te su odlučili svoju budućnost započeti najprije u El Shattu, a zatim i dalje u svijetu. Tim izbjeglicama su se pridružile i izbjeglice iz Grčke, Poljske, Albanije i Italije te simpatizeri četničkog pokreta iz El Arisha, a upravu logora, od lipnja 1947. godine do njegova ukidanja u prosincu 1948. godine, preuzela je Međunarodna organizacija za izbjeglice (IRO).¹⁷⁰

Ono što je za hrvatskim izbjeglicama ostalo u El Shattu, do dana današnjeg, je groblje i spomenik koji se ondje nalazi. Groblje u El Shattu projektirao je Helen Baldasar, a izrazito visoki spomenik koji se ondje nalazi izradio je Ante Kostović. Riječ je o devet metara visokom spomeniku pod nazivom *Majka Dalmatinka*¹⁷¹ koji predstavlja ženu koja gleda prema domovini (Dalmaciji). Groblje u El Shattu te sam spomenik bili su dosta zapušteni, a lokalitet je 1956. godine odlučila posjetiti delegacija Josipa Broza Tita koja je u tim trenucima plovila Sueskim kanalom. Tim dolaskom delegacije nije se puno toga promijenilo, groblje i dalje djelovalo jako zapušteno, a tri izraelsko-egipatska rata potpuno su opustošila taj teritorij. Početkom 80-ih

¹⁶⁷ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – povratak zbjega i zaključak (7/7)*.

¹⁶⁸ Bratanić, „Hrvatski zbjegovani u Egipat“, 198.

¹⁶⁹ Karabatić, *Izbjeglički logor El Shatt – povratak zbjega i zaključak (7/7)* i Mataušić et al., *El Shatt*, 45.

¹⁷⁰ Bratanić, „Hrvatski zbjegovani u Egipat“, 195-196.

¹⁷¹ Koriste se još i izrazi: *Majka Domovina*, *Majka Jugoslavija*, *Majka partizanka*, *Žalosna majka* i *Svjetionik u pustinji*.

godina, jugoslavenske vlasti odlučile su obnoviti groblje u El Shattu te pripadajući mu spomenik, a novo groblje svečano je otvoreno u studenom 1985. godine. Raspadom Jugoslavije nekadašnji „partizanski grad u pustinji“ bio je potpuno zapušten, a elšatsko groblje Neven Bogdanić opisuje na sljedeći način: „Izgled žalostan i tugaljiv. Kao da tamo poživaju sami anonimusi.“¹⁷² Groblje je posljednji put rekonstruirano 2005. godine, kada je uz pojedinačne grobnice izgrađena i jedna velika. Također, u El Shattu se danas nalazi uređena spomen soba te matične knjige u kojima su upisana imena izbjeglica koje su prebivale u El Shattu. Spomenik *Majka Dalmatinka* rekonstruiran je od strane Ante Kostovića, a njegova inačica danas se nalazi i u Hrvatskoj, na otoku Drveniku nedaleko od Trogira.¹⁷³

¹⁷² Bogdanić, „El Shatt naš nezaboravljeni“, 59.

¹⁷³ Mataušić et al., *El Shatt*, 91.

6. Zbjegovi hrvatskog stanovništva i hrvatski izbjeglički logori neposredno prije završetka Drugog svjetskog rata i u poraću

Ishod bitke kod Staljingrada u veljači 1943. godine obilježio je prelazak inicijative na savezničku stranu, što je omogućilo njihovo daljnje napredovanje na svim bojištima. Također, kapitulacija Italije te slabljenje Wehrmachta uvelike su doprinijeli partizanskim snagama da putem svojih ofenziva osvoje područja NDH koja su bila pod jurisdikcijom vojske NDH, talijanske vojske te Wehrmachta. Završetku vojnih operacija na području nekadašnje Kraljevine Jugoslavije u proljeće 1945. godine, uz opće napredovanje Saveznika na svim bojišnicama, prethodila je naredba Josipa Broza Tita, koji je 1. siječnja 1945. godine naredio osnivanje I., II. i III. armije, a tri dana poslije i IV. armije. Navedene vojne snage brojile su oko 276 000 vojnika, a početkom ožujka NOVJ je preimenovan u Jugoslavensku armiju (dalje: JA). U sljedećih nekoliko mjeseci osvojena su gotovo sva područja kojima su upravljale vlasti NDH, a koja su bila pod kontrolom Wehrmachta te oružanih snaga NDH. Štoviše, do svibnja 1945. godine zahvaljujući redanim pobjedama i ofenzivama JA na tim „okupiranim“ područjima bilo je posve jasno da je kraj Drugog svjetskog rata u nekadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji na vidiku.¹⁷⁴

Kako se približavao kraj Drugog svjetskog rata, tako je Saveznicima sve više postajalo jasno da će jedno od glavnih političkih pitanja s kojima će se morati suočiti biti kažnjavanje svih onih koji su provodili fašističke zločine ili sudjelovali u njima. O tom problemu Saveznici su po prvi puta progovorili na konferenciji održanoj u Moskvi (tzv. Treća moskovska konferencija), prvog dana mjeseca studenog 1943. godine, na kojoj su Josif Visarionovič Staljin, Franklin Delano Roosevelt te Winston Churchill zaključili da će svi oni čije su ruke bile uprljane krvlju biti izručeni svojim tužiocima. Njihov primjer slijedio je i AVNOJ, koji je na svom drugom zasjedanju, u Jajcu krajem studenog 1943. godine, osnovao Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ova komisija djelovala je pri Predsjedništvu NKOJ-a, a njezin je cilj bio pronalaženje, privođenje i kažnjavanje svih onih koji su odgovorni za počinjenje zločina u Jugoslaviji te njihovih pomagača. Vrhovni komandant NOVJ-a i predsjednik NKOJ-a Josip Broz Tito u kolovozu 1944. godine putem letka je uputio „Posljednji poziv svim zavedenim slugama okupatora“ u kojem je istaknuo da će nakon rata i pobjede NOVJ-a biti suđeno svima onima koji se nakon 15. rujna 1944. godine nađu na strani okupatorskih vojski (Wehrmacht, oružane snage NDH i četnička vojska) i koji se budu borili protiv NOVJ-a.

¹⁷⁴ Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015), 33-37.

Nadalje, tada su već bile poznate odluke NKOJ-a po pitanju suđenja i eliminiranja svih ratnih zločinaca vješanjem.¹⁷⁵

Pobjeda JA te slom NDH izazvali su određeni kaos među stanovnicima hrvatskog etničkog prostora. Velik dio civila i vojnika (njih oko 200 000¹⁷⁶) se zbog straha od partizanske odmazde i represija odlučio na bijeg iz Jugoslavije prema Austriji ne bi li ih ondje zaštitili Saveznici. Željeli su se predati Britancima na austrijskom teritoriju koji je bio pod njihovom kontrolnom zonom. Uz izbjeglice s hrvatskog etničkog prostora, među njima se našao i velik broj ljudi koji su u Austriju bježali iz država Istočne i Srednje Europe, u prvom redu iz Poljske, SSSR-a, Ukrajine te Bjelorusije.¹⁷⁷ Početkom 1945. godine, na temeljima odluka AVNOJ-a i ZAVNOH-a, počelo se konstruirati novo komunističko društvo s pripadajućom vlasti. Rat se polako primicao kraju, a NOP je počeo poprimati autoritarna obilježja. Ta situacija ne čudi s obzirom na to da je Tito zajedno sa vodstvom KPJ bio svjestan činjenice da ih velik dio stanovništva podržava te su shvatili da imaju moć i kontrolu nad njima. Po završetku rata, partizani preuzimaju vlast načinom kako su to činili sovjetski boljševici dvadesetih godina 20. stoljeća – eliminacijom neistomišljenika, lažnim suđenjima te progonom stanovništva.¹⁷⁸ Prema procjenama Ive Goldsteina, hrvatski etnički prostor je u razdoblju od 1939. do 1945. godine napustilo oko 316 000 ljudi.¹⁷⁹

Prema Martini Grahek Ravančić, napredovanjem jedinica JA te povlačenjem oružanih snaga NDH započelo je i povlačenje stanovništva iz raznih krajeva današnje južne Dalmacije (dubrovačko područje posebno), Bosne i Hercegovine te dijelova današnje kontinentalne Hrvatske što je izazvalo velik zbjeg hrvatskog stanovništva. Ono se uglavnom povlačilo zajedno s vojnim snagama NDH i to u smjeru Zagreba. Ista autorica, citirajući Narcisu Lengl-Krizman, ističe kako je prema Zagrebu počeo pristizati velik broj pripadnika domobranske vojske i ostalih „okupatorskih“ oružanih snaga, a uz njih se prema Zagrebu povlačilo i civilno stanovništvo u bijegu pred partizanima. Autor dalje ističe kako je velik dio njih bježao i zbog ustaške propagande, kojom se među civilnim stanovništvom širio strah od partizanske odmazde i represije. Vinko Nikolić jednom je prilikom istaknuo kako se broj stanovnika u Zagrebu tih dana utrostručio i da je u njemu boravilo više od milijun stanovnika. Iako su partizanske snage

¹⁷⁵ Berislav Jandrić, „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945. – 1947.“, *Časopis za suvremenu povijest* 38(2006), br. 2, 457-459.

¹⁷⁶ Točna brojka ljudi koji su u tim trenucima (od travnja do kraja svibnja 1945. godine) napuštali teritorij nekadašnje NDH nije poznat. Postoje mnoga nagađanja raznih autora, a u ovom radu bit će korištene procjene Berislava Jandrića.

¹⁷⁷ Jandrić, „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije“, 461.

¹⁷⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 369-375.

¹⁷⁹ *Isto*, 382.

osvojile (oslobodile) Zagreb 8. svibnja 1945. godine, velik dio izbjeglica Zagreb je napuštao danima prije, a članovi vlade NDH, visoki dužnosnici, crkveni dostojanstvenici te predstavnici kulturno-političkog života napustili su Zagreb 6. svibnja 1945. godine.¹⁸⁰ Domagoj Tomas ističe kako je egzil određenog dijela hrvatskog iseljeničtva nakon Drugog svjetskog rata „kolektivna trauma“ te to objašnjava navodeći sudbinu Vlaho Lovrića koji je zajedno sa svojom djevojkom, rektorom Hrvatskog sveučilišta i vozačem također napustio Zagreb početkom svibnja 1945. godine. Lovrića je, kao i većinu ljudi koji su imali ikakve veze s vlasti NDH, čekalo prognaništvo.¹⁸¹ U trenutku kada je trebalo doći do predaje vojske i civila NDH kod Bleiburga, britanske vlasti obvezale su se da će s njima postupati u skladu s Ženevskom konvencijom o postupanju s ratnim zarobljenicima. To je značilo da će civile (najprije žene i djecu) poslati nazad svojim kućama, a da će političkim kolaboracionistima te ratnim zločincima suditi. Isto tako valja napomenuti kako je britanska vojska ipak postupila drugačije i to na način da je velik broj (postoje nagađanja o kojem se broju radi) razoružanih civila i vojnika predala jugoslavenskoj vlasti te su oni vraćeni u Jugoslaviju, gdje im se sudilo.¹⁸²

Odluke donesene na konferenciji u Moskvi još su se više produblјivale i raščlanјivale na konferencijama u Jalti i Potsdamu, a bila je vidljiva čvrsta odlučnost Saveznika po pitanju osude i kažnjavanja svih onih koji su počinili ratne zločine ili neposredno sudjelovali u njima. Konferencija u Potsdamu održavala se od srpnja do kolovoza 1945. godine, a tada se velik broj izbjeglica iz Jugoslavije već nalazio izvan nje. Odlučeno je da se svi oni koji su sudjelovali u organiziranju ili provođenju okupatorskih (fašističkih) poduhvata repatriiraju u domovinu, uhite i da im se sudi. No ipak, savezničke vlasti nisu imale previše povjerenje u komunističku pravdu te su odlučile izbjeglicama pružiti humanitarnu pomoć i zaštitu. Naravno, tu treba istaknuti kako je takvo provođenje savezničke politike ovisilo i o njihovim globalnim te geostrateškim interesima. Iako su i Velika Britanija i SAD priznali FNRJ u prosincu 1945. godine, podosta su im se zamjerili time što im nisu željeli izručiti izbjeglice koje su tada već bile smještene u savezničke logore diljem Italije, Austrije i Njemačke. Generalna skupština Ujedinjenih naroda (dalje: UN) krajem siječnja 1946. godina odlučuje osnovati novu međunarodnu organizaciju za pomoć svim izbjeglicama kojih je tada bilo zaista mnogo (između osam i deset milijuna europskih izbjeglica), a riječ je o već prije spomenutoj IRO-i.¹⁸³

¹⁸⁰ Grahek Ravančić, *Bleiburg*, 46-61.

¹⁸¹ Domagoj Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda. Vlaho Lovrić i (dis)kontinuitet prve polovice 20. stoljeća* (Zagreb: Alfa, 2021), 87-88.

¹⁸² Jandrić, „Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije“, 465.

¹⁸³ *Isto*, 461-462.

6.1. Hrvati u savezničkim izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj

Saveznički izbjeglički logori bili su ustrojani unutar američkih i britanskih okupacijskih zona u Austriji, Njemačkoj i Italiji. Valja istaknuti kako su u tim logorima živjeli strani državljani i nekadašnji prisilni zatvorenici koncentracijskih logora, koji su se u trenutcima kapitulacije Trećeg Reicha nalazili na austrijskom i njemačkom području te poslijeratne izbjeglice, koje su bježale pred pobjedničkim partizansko-komunističkim snagama. Većina tih logora postojala je od ljeta 1945. godine do početka 1950-ih godina 20. stoljeća, a njihov broj je varirao s obzirom da ih je nekolicina ukinuta ili pak ustrojavana, što je ovisilo o potrebama zbrinjavanja izbjeglica. Saveznički izbjeglički logori bili su označavani brojevima te se nisu imenovali prema geografskoj toponimiji, tj. prema mjestima gdje su se nalazili. Ipak, prema mnogim sjećanjima hrvatskih emigranata, danas znamo o kojim je točno logorima riječ, točnije gdje su se oni nalazili.¹⁸⁴ Prema riječima Joze Kljakovića, Hrvati su bježali iz svoje domovine u „zapadni slobodni svijet“, ali su se prije toga zaustavljali u izbjegličkim logorima koji su se nalazili u Austriji, Italiji i Njemačkoj.¹⁸⁵ Brigu o izbjeglicama u tim logorima preuzela je već prije spomenuta UNRRA, no u ožujku 1946. godine, njeni predstavnici su u dogovoru s vojnim predstavnicima zapadnih Saveznika odlučili da neće preuzeti brigu o utvrđenim ratnim zločincima i kolaboracionistima. To je za nekolicinu hrvatskih izbjeglica predstavljalo problem jer među onima koji su od strane jugoslavenskih vlasti bili proglašeni kolaboracionistima i ratnim zločincima zasigurno se nalazio i određeni broj onih koji su zapravo bili nevini, a pomoć im je u tom slučaju bila uskraćena. Također, tada je već započela podjela hrvatskih izbjeglica na „crne“, „sive“ i „bijele“ koja je dovela do toga da određenom broju hrvatskih izbjeglica bude uskraćena pomoć, a o toj podjeli govorit ćemo u nastavku rada. Dakle, prema tom dogovoru, UNRRA je uskraćivala pomoć i nekolicini izbjeglica s područja novonastale FNRJ, među kojima je bilo najviše Hrvata. Bitno je istaknuti kako je početkom 1947. godine brigu za izbjeglice u savezničkim izbjegličkim logorima preuzela novonastala i već prije spomenuta – IRO.¹⁸⁶ Hrvatske izbjeglice predstavljaju posebnu kategoriju hrvatskih iseljenika, a Čizmić, Sopta i Šakić ističu kako su hrvatske izbjeglice najprije bile smještene u tranzitne izbjegličke logore. Nakon par dana provedenih u tranzitnim logorima, oni bi bili prebačeni u velike iseljeničke logore, koji su bili pod kontrolom Saveznika te IRO-e. Zadatak IRO-a primarno je bila briga za izbjeglice, no oni su također trebali pronaći način da rasele izbjeglice iz tih logora u neke druge

¹⁸⁴ Marica Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, u: *1945. Kraj ili novi početak?*, ur. Zoran Janjetović (Beograd: Institut za novu istoriju Srbije, 2016), 309-311.

¹⁸⁵ Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu. Uspomene i doživljaji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2011), 260.

¹⁸⁶ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 310-311.

zapadnoeuropske ili prekomorske zemlje.¹⁸⁷ Često se događalo da su te skupine izbjeglica prebacivane u neke druge izbjegličke logore, a prva takva situacija dogodila se sredinom 1945. godine, kada je velik broj hrvatskih izbjeglica prebačen iz logora Krumpendorf kod Klagenfurta u logor Fermo u Italiji. Sličan scenarij dogodio se i u ljeto 1947. godine, kada je velik dio hrvatskih izbjeglica prebačen iz logora Bagnoli kod Napulja u neke od logora u Njemačkoj.¹⁸⁸

Nakon sloma NDH uslijedila je predaja određenog broja stanovništva kod Bleiburga, no onaj dio koji nije predan Saveznicima kod Bleiburga pronašao je „utočište“ u izbjegličkim logorima diljem Italije, Austrije i Njemačke. Jedan određeni broj ljudi među ovim izbjeglicama, činili su politički emigranti – ljudi koji se nisu slagali s komunističkom vlasti nove države, koji su ju htjeli srušiti i koji su priželjkivali „uskrsnuće NDH“. Zbog potonje navedenih razloga, ti ljudi bili su na meti jugoslavenskih tajnih službi – OZN-e i UDB-e.¹⁸⁹ Slične informacije navodi i Karakaš Obradov konstatirajući kako su, između ostalog, u savezničkim izbjegličkim logorima bili smješteni hrvatski civili i vojnici koje Saveznici nisu predali jugoslavenskim vlastima na Bleiburgu. Također, ističe i da je postojao velik broj onih ljudi koji je s područja nekadašnje NDH pobjegao prije njenog sloma.¹⁹⁰ Ivo Mišur pak navodi kako je u savezničkim logorima diljem Italije, Njemačke i Austrije završila grupa izbjeglica koja na Bleiburgu nije izručena III. Jugoslavenskoj armiji, a među njima je osim Hrvata bio i velik broj Bošnjaka.¹⁹¹

Hrvatske izbjeglice su se u savezničke izbjegličke logore u Italiji prebacivale postupno i to najčešće iz austrijskih logora, u kojima su se našli još neposredno prije završetka Drugog svjetskog rata. Izbjeglice bi po dolasku na Zapad dobile etiketu *raseljene osobe (displaced person – DP)*, a to ih je opisivalo kao osobe bez državljanstva i domovine te bez ikakvih prava i sloboda. Nadalje, više od 10 000 hrvatskih izbjeglica bilo je smješteno u logorima diljem Austrije, Njemačke i Italije koji su bili pod zapovjedništvom Britanaca i Amerikanaca.¹⁹²

Jugoslavenske vlasti isticale su kako se u logorima u Italiji nalazilo oko 50 000 izbjeglica s područja FNRJ, u Austriji oko 26 000, a u Njemačkoj njih oko 48 000. UN je naveo brojku od 125 000 državljanina bivše Kraljevine Jugoslavije o kojima je skrblila IRO za vrijeme i nakon

¹⁸⁷ Ivan Čizmić, Marin Sopta, Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005), 294.

¹⁸⁸ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 310-311.

¹⁸⁹ Berislav Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori. Počeci otpora hrvatske političke emigracije komunističkom režimu u Domovini – Logor Fermo“, u *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.*, ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnbjak (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 305-307.

¹⁹⁰ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 310.

¹⁹¹ Mišur, „Hrvatski iseljenici u Siriji“.

¹⁹² Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 306.

Drugog svjetskog rata. Britanci pak navode kako se u njihovim izbjegličkim logorima u razdoblju od 1946. do 1948. godine nalazilo ukupno 17 160 izbjeglica (iz Jugoslavije) u Njemačkoj, 22 787 u Italiji te 38 476 u Austriji. Podaci UDB-e pak konstatiraju kako se 1952. godine izvan granica FNRJ nalazilo ukupno 94 000 osoba, a većini od njih pripisan je epitet neprijateljskih emigranata.¹⁹³

Država	Najpoznatiji logori
Italija	Ancona, Afragola, Bagnoli, Belluno, Brescia, Canzanella, Capua, Cortina, Cremona, Ebola, Fermo, Forli, Grumo Appula, Grottaglie, Latini, Lipari, Mestre, Modena, Padula, Regio nell Emilia, Regina Elena, Rimini, Santa Fara, Servigliano, Trst, Treviso, Terni i Udine.
Austrija	Asten, Braunau, Bregenz, Ester, Hürt, Wegen, Furnitz, Glasenbach, Hirt, Murdorf, Leibnitz, Lienz, Kellerberg, Krumpendorf, Klagenfurt, Judendorf, Peggetz, Pignes, Weizelsdorf, Waidmannsdorf, Salzburg, Wolsfberg, St. Getraut, St. Peter, St. Salvador, Spittal, Treffling, Troffaiach, Villachu i Vitring.
Savezna Republika Njemačka	Aschau, Darmstadt, Ziendorf i Walka.

Tablica 4. Najpoznatiji izbjeglički logori u kojima su boravili Hrvati.¹⁹⁴

Kada je riječ o tipologiji hrvatskih iseljenika koji su činili dio egzodusa stanovništva neposredno pred završetak i nakon Drugog svjetskog rata, bitno je istaknuti kako je riječ o većinski političkom iseljenu, premda se određena grupa izbjeglica može smatrati o odseljenu žrtava. Najveću ulogu u toj političkoj emigraciji imali su intelektualci koji su u izbjeglištvu organizirali kulturni te društveno-politički život. Jandrić ovu političku emigraciju nakon Drugog svjetskog rata dijeli u tri skupine. Prvu skupinu čine „nostalgici“ koji su u izbjeglištvu čeznuli za domovinom. Drugu skupinu izbjeglica definira kao onu oportunističkog i

¹⁹³ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 313.

¹⁹⁴ *Isto*, 311.

prilagodljivog karaktera, dok treću opisuje kao radikalnu i ekstremističku.¹⁹⁵ Valja napomenuti kako se nisu sve izbjeglice u izbjegličkim logorima diljem Italije, Austrije i Njemačke ondje našle iz istih razloga. Dakle, nisu sve činile jedinstveno ideološko-političku skupinu, a prema tome nisu niti jedinstveno djelovale. Hrvatske izbjeglice u savezničkim izbjegličkim logorima možemo podijeliti na pobornike i pristaše HSS-a te ustaškog pokreta. Naravno, među izbjeglicama nalazio se i određeni broj onih koji je državu napustio zbog ideološkog neslaganja s komunističkom vlasti ili pak određeni broj onih koji su jednostavno odlučili otići iz zemlje potaknuti nepolitičkim uzrocima. Ovi potonji najprije se odnose na pojedince ili skupine ljudi koji su odlučili napustiti svoje domove zbog siromaštva, gladi i neimaštine.¹⁹⁶

Saveznički izbjeglički logor u kojem se nalazilo najviše Hrvata u Austriji, nalazio se u mjestu Waidmannsdorf pored Klagenfurta. Ondje su hrvatske izbjeglice osnovale *Hrvatsko izbjegličko kulturno društvo Lisinski* kojeg su sačinjavale sportska, kazališna i pjevačka skupina. Nastupi ovoga hrvatskog izbjegličkog društva bili su praćeni i od strane austrijske publike te su nekoliko puta popraćeni i medijskim natpisima. U ožujku 1946. godine, hrvatske izbjeglice u ovom logoru pokreću časopis *Vidici*, a objavljivan je i politički list *Hrvatski plamen*. Tiskani su časopisi za djecu (*Proljeće* i *Vrtić*) te udžbenici za izbjegličku pučku školu koja je također djelovala pri logoru. Posebno je zanimljiv logor Judendorf kod Leobena, u kojem se nalazila skupina od pedesetak dječaka u dobi od jedanaest do četrnaest godina, a oni su evakuirani iz Zagreba u prosincu 1944. godine iz nekadašnjeg Ustaškog dječjeg zavoda. Jugoslavenske vlasti zahtijevale su povratak ovih dječaka u domovinu jer su smatrali da ih treba vratiti „na pravi put“, a Britanci su ih repatrirali tijekom siječnja i veljače 1947. godine. U izbjegličkom logoru Krumpendorf nedaleko od Klagenfurta nalazilo se oko 1 000 Hrvata, a u tom se logoru nalazilo najviše bivših visokih dužnosnika NDH. Nadalje, navodi se brojka od petnaest ministara nekadašnje vlade NDH koji su se ondje nalazili. Tijekom svibnja 1945. godine većina izbjeglica iz Krumpendorfa je prebačena u logore u Italiji, među kojima najveći broj njih u logor Fermo.¹⁹⁷ U logoru Femu se, prema riječima Berislava Jandrića, nalazilo najviše hrvatskih intelektualaca, emigranata te ljudi koji su bili pripadnici drugih društvenih slojeva u odnosu na druge logore u Italiji te Austriji i Njemačkoj.¹⁹⁸ Izbjeglice su najlagodnije živjele u izbjegličkom logoru Bagnoli nedaleko od Napulja. Naime, bile su smještene u kompleks relativno novih zgrada koje su za vrijeme fašističke Italije bile namijenjene talijanskoj fašističkoj mladeži. Također, plaže su bile

¹⁹⁵ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 307-308.

¹⁹⁶ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 323.

¹⁹⁷ *Isto*, 324-325.

¹⁹⁸ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 305.

odmah pored logora te su ih izbjeglice mogle koristiti, a i prehrana je bila dosta dobra u odnosu na hranu u drugim logorima. Logor Eboli na samom jugu Italije nazvan je „četničkim“, jer su u njemu veliku većinu činili članovi nekadašnjeg četničkog pokreta te simpatizeri Dragoljuba Draže Mihailovića.¹⁹⁹

Saveznički izbjeglički logori postojali su do početka 50-ih godina 20. stoljeća, a za vrijeme njihova postojanja iz njih se jako malo ljudi svojevolumno vratilo u FNRJ. Dio izbjeglica prisilno je repatriiran u FNRJ, od kojih je velik broj njih izručen jugoslavenskim vlastima pod optužbom da su ratni zločinci. Jedan određeni dio izbjeglica uspio je još u prvim poratnim godinama dobiti ulazne vize za zemlje koje su ih željele primiti (najviše Argentina, Čile i Urugvaj). I na koncu, postojao je zaista velik dio izbjeglica koji su se nakon raspuštanja izbjegličkih logora odlučili preseliti u druge prekomorske zemlje poput Australije te Sjeverne Amerike.²⁰⁰ Najviše izručenih izbjeglica bilo je s hrvatskog etničkog prostora.²⁰¹ Dakle, unutar izbjegličkih logora, Hrvate su mogle zadesiti dvije sudbine – prvu karakterizira prisilan povratak u domovinu (izručenje vlastima), dok se druga odnosi na emigraciju izbjeglica u prekomorske zemlje. Najviše izbjeglica otišlo je u Sjevernu i Južnu Ameriku, zatim Australiju i Novi Zeland. Također, postojao je jako malen broj njih koji se odlučio vratiti u domovinu. Iako se ne zna točan broj, više autora navodi kako se radilo o zaista malom broju. Iako je većina izbjeglica boravila ondje čekajući ishod svoje sudbine, u logorima u kojima je bilo brojčano puno Hrvata, razvio se bogat kulturno-politički život. Nositelji tog kulturnog, društvenog i političkog života bili su politički emigranti.²⁰²

6.2. Netrpeljivosti između jugoslavenskih vlasti i Saveznika oko izručenja hrvatskih izbjeglica

Politika Saveznika bazirala se na činjenici da se svim izbjeglicama treba priznati status političkih disidenata i raseljenih osoba te da se njih, ako to ne žele, ne treba repatriirati u domovinu. Također, Saveznici su smatrali kako se najprije trebaju zbrinuti djeca, žene te stariji ljudi i bolesnici, dok se svi oni čije izručenje „država tužilac“ traži trebaju, preseliti u prekooceanske države (u prvom redu Argentinu, Čile, Urugvaj i Peru) gdje će dobiti azil i novo državljanstvo. Takvo razmatranje problema od strane Saveznika izazvalo je oštru osudu od jugoslavenskih vlasti, a u njihovom kritiziranju najglasniji je bio Milovan Đilas, koji je više puta isticao da su najveći krivci za zločine počinjene na teritoriju Jugoslavije pod zaštitom Saveznika te da su dobili titulu *raseljenih osoba* i izbjeglica potpuno neopravdano. Više puta Đilas je

¹⁹⁹ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 327.

²⁰⁰ Isto, 330.

²⁰¹ Jandrić, „Prijepori saveznika“, 466.

²⁰² Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 312.

isticao kako se među izbjeglicama smještenima u izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj nalazi velik broj ratnih zločinaca i izdajnika koji uživaju ogromne povlastice od strane Saveznika (najviše Amerikanaca). No, ono što je jugoslavenskim vlastima najviše smetalo bila je činjenica da među ljudima koji su izbjegli predaju na Bleiburgu (otišli iz zemlje ranije ili jednostavno izbjegli predaju na Bleiburškom polju), među kojima je bio velik broj onih koji su se već tada nalazili u savezničkim izbjegličkim logorima, također bio velik broj ljudi za koje su oni smatrali da su ratni zločinci i njihovi pomagači. Zbog toga su jugoslavenske vlasti, još u travnju 1945. godine, zatražile od Stožera savezničkih snaga (dalje: AFHQ), koji je bio stacioniran u Italiji, dozvolu da pripadnicima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: Državna komisija) bude dozvoljen ulazak u savezničke izbjegličke logore radi istrage. Pregovori između jugoslavenskih vlasti (vodio ih je Sloven Smodlaka – zamjenik šefa jugoslavenske delegacije u Savjetodavnom vijeću za Italiju) i Savezničke komisije (dalje: HQAC) u Italiji kulminirali su početkom rujna 1945. godine kada je HQAC od jugoslavenske Državne komisije zahtijevala da sastavi popis svih onih izbjeglica za koje se sumnja da su ratni zločinci. HQAC je tvrdila kako dotadašnji dokazi krivnje izbjeglica nisu dovoljno argumentirani. Jandrić konstatira kako je jugoslavenskim vlastima bilo posve jasno da su Saveznici namjerno odugovlačili sa izručenjima pojedinih izbjeglica, a prema svim savezničkim uputama jugoslavenska vlada je zahtijevala izručenje 1 261 osobe. Jugoslavenske vlasti tvrdile su da su ti ljudi, dakle njih 1 261, ratni zločinci ili pomagači okupatora te da se sada nalaze u izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj.²⁰³ U siječnju 1946. godine Saveznici dopuštaju ulazak jugoslavenskoj misiji u logore u Njemačkoj i Austriji, a Državna komisija odmah se upućuje na tu misiju te odmah po dolasku kreće s istragom. Jandrić ističe kako članovi komisije ondje nisu zatekli veliku većinu ljudi koju su željeli istražiti te su sve nade polagali u istrage koje će provoditi u izbjegličkim logorima u Italiji.²⁰⁴

Karakaš Obradov ističe kako se „Oklijevanje Britanaca i Amerikanaca oko raspuštanja logora i izručivanja temeljilo na spoznaji da su se jugoslavenski komunisti željeli riješiti svih političkih protivnika“.²⁰⁵ Najveći problemi nastajali su u trenucima kada su Saveznici konstantno odbijali ulazak misije Državne komisije u izbjegličke logore u Italiji, ali je na koncu ipak, u nekoliko navrata, dopušteno službenicima Državne komisije da provedu istrage u logorima te da uhite pojedince.²⁰⁶ Ono što je posebno razbjesnilo jugoslavenske vlasti bila je činjenica kako

²⁰³ Jandrić, „Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije, 466-480.

²⁰⁴ *Isto*, 480-485.

²⁰⁵ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 316.

²⁰⁶ *Isto*, 316-317.

savezničke vojne vlasti nisu željele dopustiti Državnoj komisiji da provede misiju u savezničkim logorima Fermo te Eboli. Jugoslavenske vlasti smatrale su da se ondje nalazio najveći broj narodnih izdajnika i neprijatelja, a znalo se također kako je u tim logorima, posebno u Fermu zaživio pravi kulturni te društveno-politički život.²⁰⁷ Štoviše, jugoslavenske vlasti često su upozoravale da u izbjegličkim logorima u Italiji i Austriji vlada antikomunistička atmosfera te da se ondje grupiraju pojedinci čiji je cilj rušenje komunističke vlasti u Jugoslaviji. Posebno je na udaru bila i Katolička crkva koja je optuživana da surađuje zajedno s izbjeglicama na rušenju njihove vlasti. Često su se u jugoslavenskom tisku mogli naći navodi kako se u izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj iščekuje „uskrsnuće NDH“ te to kako njeguju njena obilježja i da se provode vojne obuke. Tako je na primjer napisano da u izbjegličkom logoru Modena u Italiji te u Hirtu u Austriji izbjeglice nose ustaške odore, a istaknuto je kako izbjeglice u Hirtu nose odore sa znakovljem i slovom „u“. Prema riječima Marice Karakaš Obradov za akcije protiv jugoslavenske vlasti uglavnom su se odlučivali članovi nekadašnjeg političkog vrha NDH.²⁰⁸ U više navrata jugoslavenskoj Državnoj komisiji bio je dopušten ulazak u savezničke izbjegličke logore zbog prevelikog pritiska koji je u medijima provodila jugoslavenska i sovjetska vlast. Svaki put kad bi Saveznici odbili dolazak jugoslavenskih misija, u medijima bi se pojavile vijesti o tome kako britanske vojne vlasti puštaju ratne zločince i njihove pomagače da pobjegnu u prekomorske zemlje.²⁰⁹ Nadalje, navodi se kako su posjeti službenika Državne komisije često unosili nemir u logorsku svakodnevicu, jer su ti službenici prema izbjeglicama nastupali dosta agresivno i propagandistički. Navode se također i uvlačenja agenata OZN-e i UDB-e u pojedine logore, te slučajevi gdje su se pojedine izbjeglice u logorima odlučile špijunirati za jugoslavenske vlasti kako bi bili oslobođeni krivnje i kako bi se spasili od izručenja. U logoru Fermo izbjeglice su provjeravane tijekom ožujka 1946. godine, a smatra se kako je voditelj UNRRA-ine ekipe ondje – Martin Germandorf, zapravo bio jedan od agenata OZN-e uz pomoć kojeg se tada optužio velik broj izbjeglica iz Ferma koje su repatriране u domovinu. Posebno je zanimljiva činjenica kako se u redovima britanskih vojnih časnika koji su čuvali savezničke izbjegličke logore nalazila nekolicina onih koji su ili podržavali jugoslavenske komunističke vlasti ili nisu. Major Stephen Clissold bio je dosta naklonjen jugoslavenskim vlastima, dok je s druge strane britanski feldmaršal Harold Alexandar bio poznat po svom antikomunističkom stajalištu te je zbog toga bio veoma cijenjen među hrvatskim izbjeglicama u

²⁰⁷ Jandrić, „Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije, 485-490.

²⁰⁸ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 317-319.

²⁰⁹ *Isto*, 316-317.

izbjegličkim logorima, a njegova smrt čak je bila obilježena i u emigrantskim listovima poput *Vjesnika* i u *Hrvatskoj misli*.²¹⁰

Jugoslavija je neprestano i gotovo svakodnevno od savezničke vlasti u Italiji tražila izručenje pojedinih izbjeglica dok su oni to ili odbijali ili odugovlačili, a ovakav tijek događaja dosta je utjecao na napetost u odnosima između Velike Britanije i Jugoslavije. Potporu jugoslavenskim vlastima u njihovim zahtjevima dao je najprije SSSR, a zatim i Grčka te Francuska. Krajem lipnja 1946. godine, savezničke vojne vlasti izručile su jugoslavenskim vlastima 171 osobu, a najviše ih je bilo iz redova visokih političkih dužnosnika NDH. Nakon tog izručenja, jugoslavenske vlasti i dalje su svakodnevno zahtijevale izručenja ostatka izbjeglica za koje su smatrali da su krivi. Još je u nekoliko navrata saveznička vojna vlast izručila određeni broj ljudi jugoslavenskim vlastima, no taj je broj bio malen u odnosu na onaj koji su one zahtijevale. Sredinom 1947. godine kreće povlačenje savezničkih vojnih snaga iz Italije, a paralelno s tim izbjeglice iz izbjegličkih logora u Italiji sele u anglo-američke logore u Njemačkoj. Savezničke vojne vlasti tada odlučuju zatvoriti sve jugoslavenske urede za izručenje ratnih zločinaca, a početkom 1948. godine smanjio se jugoslavenski interes za repatrijaciju ratnih zločinaca zbog novonastalih nesuglasica i kasnijeg sukoba s SSSR-om.²¹¹ Posljednje izručenje hrvatskih izbjeglica jugoslavenskoj vlasti dogodilo se u prosincu 1948. godine kada im je izručeno 538 osoba iz njemačkih izbjegličkih logora te 354 osobe iz izbjegličkih logora u Austriji.²¹²

6.3. Podjela izbjeglica na „bijele“, „sive“ i „crne“

Britanski vojni zapovjednici bili su zaduženi za upravu nad izbjegličkim logorima u Italiji, a Komisija za provjeru izbjeglica bila je zadužena za njihova izručenja jugoslavenskim vlastima. Na čelu Komisije za provjeru izbjeglica bio je britanski general Fitzroy Maclean, a važnu ulogu u radu te komisije imao je i tajnik ovog organa – Stephen Clissold. Clissold je vrlo često odlazio u logore, gdje je ostvarivao izravne kontakte s izbjeglicama. S obzirom na to da je prije bio dužnosnik u britanskom konzulatu u Zagrebu, poznao je neke od izbjeglica te je govorio i razumio hrvatski jezik. Nadalje, Komisija za provjeru izbjeglica surađivala je s jugoslavenskom Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, koja je između ostalog sastavljala popise za izručenje. Te popise je Maclean uzimao kao

²¹⁰ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 316-317.

²¹¹ Jandrić, „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije, 490-495.

²¹² Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 321.

vjerodostojne i relevantne te obično nije provjeravao izbjeglice, nego bi ih jednostavno samo izručio jugoslavenskim vlastima bez obzira jesu li te osobe bile krive ili ne.²¹³

S obzirom na to da su jugoslavenske vlasti konstantno tvrdile da su sve one osobe koje u izbjegličkim logorima imaju status ratnih zarobljenika (*Prisoner of War*) i status neprijateljskog predanog osoblja (*Surrendered Enemy Personal*) ratni zločinci koji moraju biti repatrirani u FNRJ kako bi im se sudilo i kako bi bili kažnjeni za svoja “prookupatorska” djela, saveznički stožer naredio je da Međuvladin odbor za izbjeglice tijekom 1946. godine posjeti sve logore u Austriji, Italiji i Njemačkoj te se donese plan o provjeri izbjeglica tako što ih se podijeli u tri kategorije – na one „bijele“, „sive“ i „crne“.²¹⁴ Britanci su dakle jugoslavenske (među njima i hrvatske) izbjeglice u logorima dijelili u tri kategorije koje su bile označene trima bojama: „crnom“, „sivom“ i „bijelom“. „Crnu“ kategoriju predstavljali su oni izbjeglice za koje se smatralo da su ratni zločinci, a tu se najčešće radilo o visokim dužnosnicima u nekadašnjoj NDH za koje se znalo da su sudjelovali u zločinima. „Sivu“ kategoriju činile su one izbjeglice za koje se smatralo da su zasigurno u nekim trenucima bili politički odgovorne osobe, ali da nisu bili na visokim položajima te kao takvi nisu mogli izravno utjecati na zločine. Tu se uglavnom radilo o nižim dužnosnicima NDH, vojnicima te svim drugim izbjeglicama za koje se sumnjalo da su surađivali s vlasti NDH. „Bijelom“ bojom bili su označeni oni izbjeglice za koje se smatralo da su nevini, uglavnom žene i djeca koji nisu snosili nikakvu političku odgovornost.²¹⁵ Iako podjela izbjeglica na boje djeluje dosta jasnom i jednostavnom, u njoj se mogu pronaći brojne nelogičnosti. Naime, činjenica da se Vjekoslav Maks Luburić, inače zapovjednik koncentracijskog logora Jasenovac, u vrijeme NDH našao na popisu „sivih“, dok se Dušan Žanko, intendant Hrvatskog državnog kazališta, za vrijeme NDH te upravitelj logora Fermo našao na popisu „crnih“ dosta zbunjuje.²¹⁶ Isto tako posebno su problematični bili slučajevi kada se neka osoba nalazila na granici između „sive“ i „crne“ kategorije, tako da je to obično bio glavni predmet rasprave savezničke Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, jugoslavenske Državne komisije za utvrđivanje okupatora i njihovih pomagača te Komisije za provjeru izbjeglica u izbjegličkim logorima. Za izbjeglice koje su pripadale „crnoj“ kategoriji još su se rabili i termini „narodni izdajnici“ ili „narodni neprijatelji“.²¹⁷ S druge strane, izbjeglice koje su bile proglašene

²¹³ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 91-92.

²¹⁴ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 320.

²¹⁵ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 260-261. i Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 92.

²¹⁶ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 93.

²¹⁷ Katarina Spehnjak, „Ratni zločinci kao predmet spora britanske i jugoslavenske vlade 1945.-1948.“, u *Zbornik u čast Hrvoju Matkoviću*, ur. Stjepan Markotić (Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2005), 307.

„bijelima“ odmah su se mogle vratiti u Jugoslaviju ili pak zatražiti vizu za zemlje koje su ih željele primiti.²¹⁸

Kategorizaciju izbjeglica u pravilu je provodila Komisija za provjeru izbjeglica na čijem je čelu bio Fitzroy Maclean (britanski časnik koji je za vrijeme Drugog svjetskog rata usko surađivao s partizanima), a britanska vojska najčešće bi u logore upadala noću te ispitivala „sive“ izbjeglice, dok bi „crni“ obično odmah bili uhićeni. Pri radu te komisije nikakvu riječ nisu imali Amerikanci niti su sudjelovali u njenom radu.²¹⁹ Akcije ispitivanja i uhićenja izbjeglica provodio je Clissold po naredbi Macleana, a uhićeni izbjeglice tijekom ovih akcija odmah bi bile odvedeni u rimski zatvor Regina Elena gdje bi čekali repatrijaciju u FNRJ.²²⁰ Iako Amerikanci nisu sudjelovali u radu Komisije za provjeru izbjeglica, često su znali sugerirati Macleanu te Clissoldu da detaljnije provedu kategorizaciju te da posvete više vremena ispitivanju izbjeglica znajući da je velik dio njih nepravedno „obojan“ pojedinom bojom (najviše „crnom“).²²¹

6.4. Izbjeglička menza i Ured hrvatskih izbjeglica

Izbjeglicama koje su se nalazile u izbjegličkim logorima u Italiji od velike je važnosti bio Papinski zavod Svetog Jeronima u Rimu. Pri njemu je, u srpnju 1945. godine, utemeljena Bratovština sv. Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama. Osnovala ju je skupina uglednih Hrvata koja se tada nalazila u Rimu predvođena svećenikom Krunoslavom Draganovićem te fra Dominikom Mandićem. Andrija Lukinović konstatira kako je Bratovština pomagala izbjeglicama na razne načine: prikupljanjem materijalne pomoći, organizacijom vjerskog života u logorima i slanjem svećenika u izbjegličke logore.²²² Iako se ova dobrotvorna crkvena ustanova izjašnjavala kao politički neutralnom, jugoslavenske vlasti su ju zbog pomoći izbjeglicama pogrdno nazvale „kulom koljača i kolaboracionista“.²²³

Izbjeglička ili Zagrebačka menza (dalje: ZM) osnovana je uz pomoć fra Dominika Mandića (glavnog ekonoma Franjevačkog reda u Vatikanu), Juraja Magjereca (Rektora Zavoda Svetog Jeronima) te tajnika Zavoda Krunoslava Draganovića. Menza je predstavljala prvo i najvažnije utočište hrvatskih izbjeglica drugog iseljeničko-izbjegličkog toka u Italiji, a za prvog predsjednika (skrbnika) proglašen je Ante Budimirović. Kako su se s vremenom poslovi Menze dosta povećali, organiziran je politički odbor ZM na čelu sa Josipom Reberskim i Josipom

²¹⁸ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 320.

²¹⁹ *Isto*, 320-321.

²²⁰ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 93.

²²¹ Spehnjak, „Ratni zločinci kao predmet spora“, 307.

²²² Andrija Lukinović, *Bratovština svetog Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama*. Pristup ostvaren 14.6.2022. <http://www.studiacroatica.org/jero/luki1.htm> .

²²³ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 266.

Raspudićem, čiji je zadatak bio voditi brigu o prihvatu i smještaju hrvatskih izbjeglica u Italiji, ali i dalje u svijetu. Prioritet političkom odboru ZM bili su politički emigranti kojima je prijetila opasnost da budu izručeni u Jugoslaviji, u prvom redu nekadašnji visoki vojni i politički dužnosnici NDH. Neke od njih je politički odbor ZM odlučio smjestiti u neke rimske samostane među kojima valja izdvojiti: Grottaferrata, San Paulo di Regola, Grottamare, Cento Celle i St. Cattolica. Ostali su smješteni u izbjegličke logore u Italiji – Fermo, Modena i Bagnoli. Jandrić ističe kako su članovi odbora ZM imali razvijene dosta dobre odnose sa savezničkim časnicima (britanskim i američkim), diplomatima koji su djelovali u Rimu, rimskim svećenicima te ostalim vatikanskim visokim dužnosnicima. U razdoblju od 1945. do 1947. godine, Izbjeglička, odnosno Zagrebačka menza predstavljala je kulturni i politički centar hrvatske emigracije u Italiji, a Jandrić ističe kako bi to bilo nemoguće bez zaista velike financijske pomoći Vatikana.²²⁴ Nadalje, jedan od najvećih dobročinitelja kada su u pitanje hrvatske izbjeglice u savezničkim izbjegličkim logorima u Italiji – Krunoslav Draganović, osniva tzv. Ured u kojem su pojedine izbjeglice radile. Njihov glavni zadatak bio je slanje pisama zapadnim Saveznicima u London i Washington kako bi ih se upoznao s problemima hrvatskih izbjeglica. Nadalje, putem ovih pisama velik dio izbjeglica tražio je vize, financijsku pomoć te radne dozvole za odlazak u prekomorske zemlje.²²⁵ Kao istaknute članove (radnike) Draganovićeve ureda valja spomenuti Ivana Oršanića, Vlahu Lovrića, Karla Mirtha, Vicu Borića, Iliju Šaravanju te brojne druge.²²⁶

Jozo Kljaković u svojoj knjizi *U suvremenom kaosu* navodi kako je u određenim trenucima i on boravio u Rimu u Zavodu Sv. Jeronima te opisuje kako ga je u tom periodu dolazilo tražiti mnoštvo ljudi i da su ga svi molili samo jedno – da se zauzme za njih kod Britanaca da ih oni ne predaju Titu. On odlučuje poslati pismo Clissoldu po jednom svom poznaniku, no on mu odgovara da ne može i ne smije ni s kim razgovarati. Na Uskrs 1947. godine, britanski su vojnici opkolili zgradu Zavoda Sv. Jeronima, upali u Izbjegličku menzu i uhitili skupinu izbjeglica. Među njima je bilo pristaša HSS-a i mnogo žena. Neki od tih ljudi pušteni su, neki su zadržani u zatvoru, a neki su vraćeni u Jugoslaviju.²²⁷ Nakon napada na Zavod, uslijedile su masovne racije diljem izbjegličkih logora u Italiji u kojima su se nalazili Hrvati, a akcije su nazvane *Cockroach* (žohar).²²⁸

²²⁴ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 313-314.

²²⁵ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 89.

²²⁶ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 314.

²²⁷ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 261.

²²⁸ Lukinović, *Bratovština svetog Jeronima*.

7. Logor Fermo

U talijanskom gradu Fermo, na oko dva hektara zemlje u blizini rječice Tene, bio je smješten najveći hrvatski izbjeglički logor nakon Drugog svjetskog rata.²²⁹ Talijanski grad Fermo leži na brežuljku na oko 319 metara nadmorske visine, a nalazi se na samo šest kilometara od Jadranskog mora. Nalazi se 57 kilometara jugoistočno od Ancone te je deset kilometara udaljen od Porto San Giorgia, poznatog ljetovališta na talijanskoj obali Jadranskog mora.²³⁰ Službeni naziv logora Fermo glasio je *Displaced Persons Camp No. 8*, a nalazio se u pokrajini Marche u istoimenom gradu koji je oformljen još u vremenu srednjega vijeka te ga je karakterizirala mediteranska klima, identična onoj na istočnoj jadranskoj obali. Logor Fermo se nalazio podno istoimenog brežuljka na prostranoj ravnici, a bio je okružen vinogradima i poljima. Nadalje, logor je činilo sedamnaest prostranih i visokih betonskih zgrada koje su izgrađene za vrijeme Drugog svjetskog rata sa svrhom da služe kao skladišta hrane. Također, neke od zgrada pripadale su nekadašnjoj tvornici tekstila. U blizini logora nalazila se željeznička stanica imena Monturano, premda se ona nije koristila te su njome vrlo rijetko prolazili vlakovi. Na glavnom ulazu u izbjeglički logor Fermo nalazila se parabola ispod koje su se nalazila velika ulazna vrata pa se za sam logor često znalo reći kako se nalazi „iza parabole“.²³¹ Christian Šprljan krajolik koji je okružio ovaj izbjeglički logor opisuje na sljedeći način: „Mjesto gdje se nalazio kamp Fermo bilo je prekrasno, okruženo brdima i daleko su se mogli vidjeti snježni vrhovi Apenina. U blizini je bio potok čiste vode.“ Nadalje, navodi kako je klima bila bolja od one kojoj su izbjeglice bile izložene u domovini.²³²

Prva skupina hrvatskih izbjeglica pristigla je u Fermo potkraj lipnja 1945. godine. Prije nego li je ova skupina došla u Fermo, prošla je kroz tranzitne logore u Udinama, Trevisu, Bologni, Modeni, Reggio Emiliji i Palombini. Druga skupina izbjeglica dolazi u Fermo tijekom srpnja 1945. godine, a ubrzo se nakon dolaska te skupine organiziraju izbori za prvu hrvatsku upravu logora, čiji je rad trebala nadgledati mala skupina Britanaca u sastavu jednog časnika, dva do tri dočasnika te dvije žene britanskog Crvenog križa. Bitno je istaknuti kako su sa svakim dolaskom većeg broja izbjeglica organizirani novi izbori, jer se smatralo da svaka grupa

²²⁹ Mišur, „Hrvatska politička emigracija u Siriji“.

²³⁰ „Fermo“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 14.6.2022., <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19313>.

²³¹ Karlo Mirth, *Život u emigraciji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2003), 26-27.

²³² Christian Šprljan, *Camp Fermo – The largest Croatian Refugee Camp in Italy*, prev. Joza Vrčiljak. Pristup ostvaren 14.6.2022. <http://studiacroatica.blogspot.com/2016/09/camp-fermo-largest-croatian-refugee.html>.

izbjeglica treba na neki način biti zastupljena u upravi.²³³ Najviše Hrvata u Fermo stiglo je na blagdan Velike Gospe, 1945. godine.²³⁴

7.1. Broj i tipologija izbjeglica

Kada govorimo o broju izbjeglica koje su „živjele“ u logoru Fermo, ne postoje točni podaci. Štoviše, ne postoje niti podaci koji bi govorili o kojem se broju približno radi (kao što je slučaj kod El Shatta). Mirth ističe kako je u Fermu živjelo oko 2 000 Hrvata, s tim da je kroz njega prošlo više od 3 000 izbjeglica. Također, poznato je kako u Fermu nije živjelo najviše Hrvata u odnosu na druge izbjegličke logore Njemačkoj i Austriji.²³⁵ Ipak, prema navodima Berislava Jandrića, logor Fermo bio je „najveći i najvažniji izbjeglički logor u Italiji“. Jandrić dalje navodi informaciju kako se potkraj lipnja 1945. godine u Fermu nalazilo oko 600 Hrvata koji su ondje došli iz Austrije te također, kao i Mirth, ističe da je u periodu postojanja Fermo kroz njega prošlo oko 3 000 hrvatskih izbjeglica.²³⁶ Saveznički izbjeglički logor Fermo prozvan je hrvatskim izbjegličkim logorom jer su većinu njegovih izbjeglica činili Hrvati.

Kada je riječ o tipologiji hrvatskih izbjeglica koje su se nalazile u Fermu također ne postoje precizniji podaci. Grubu tipologiju donosi Joza Kljaković koji, kada opisuje izbjeglice, ističe da ih je bilo svakakvih profesija – od običnih seljaka i radnika do sveučilišnih profesora. Nadalje, navodi kako su u Fermu bile smještene izbjeglice svih uzrasta, od novorođene djece do izrazito starih ljudi te da su svi oni „bježali od boljševizma“. Konstatira kako su u Fermu smješteni ljudi koji ne predstavljaju nikakvu prijetnju Titu i komunističkoj vlasti.²³⁷ Ante Čuvalo navodi kako je „među hrvatskim izbjeglicama bilo sveučilišnih profesora, znanstvenika, umjetnika, svećenika, studenata, časnika, vojnika, radnika, seljaka, djece, mladih i starih“.²³⁸

7.2. Organizacija i uprava

Fermo je, uz još neke izbjegličke logore u Italiji, uspostavila saveznička vojna uprava u Italiji u proljeće 1945. godine, neposredno pred završetak Drugog svjetskog rata. Saveznici su izbjeglicama u Fermu dali potpunu slobodu te autonomiju da svoj život i rad u logoru organiziraju kako žele i zbog toga su se često nalazili na meti osuda od strane jugoslavenskih vlasti.²³⁹ Na čelu uprave logora Fermo bio je jedan britanski časnik, a uz njega su upravu logora činili još i jedan ili dva britanska dočasnika te dvije žene britanskog Crvenog križa. Dolaskom

²³³ Mirth, *Život u emigraciji*, 26-28.

²³⁴ Šprljan, *Camp Fermo*.

²³⁵ Mirth, *Život u emigraciji*, 27.

²³⁶ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 315.

²³⁷ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 260.

²³⁸ Ante Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“* (Chicago: CroLibertas Publishers, 2015), 3.

²³⁹ Mirth, *Život u emigraciji*, 37.

većeg broja Hrvata, za civilnog zapovjednika logora izabran je Dušan Žanko, koji se obično smatra i glavnim pokretačem bogatog kulturno-društveno života u Fermu.²⁴⁰ Iako su Hrvati u Fermu imali određenu autonomiju, sve što su radili bilo je popraćeno od strane britanskih vojnika koji su bili raspoređeni po svakoj hali gdje su pazili na red. Britanski vojnici u očima izbjeglica bili su viđeni kao stražari koji im ne dopuštaju napuštanje logora. Uz civilnog zapovjednika Logorskog odbora postojao je i vojni zapovjednik čiji je predstavnik bio iz redova britanskih dočasnika.²⁴¹

Prema riječima Karla Mirtha, izbjeglice su svaku od tih hala nazivali sobama, a u svaku od njih moglo je stati do dvjesto ljudi. Također, zgrade su imale imena ovisno o tipologiji izbjeglica koje su ondje činile većinu pa se tako deseta zgrada odnosno „soba broj 10“ nazivala studentskom.²⁴² Čuvalo navodi kako su izbjeglice bili podijeljeni u nekoliko kategorija (npr. obitelji, samci, starije osobe,...) i njih se prema tome grupiralo zajedno u pojedine hale, odnosno zgrade. Svaka je od tih zgrada imala svog starješinu (upravitelja hale) koji se brinuo za potrebe svoje „logorske obitelji“ i koji je pazio na red. Starješine su se birale često, a posebno u trenucima kada je u Fermo stigao veći broj izbjeglice iz čijih je redova također netko mogao biti izabran za starješinu. Biranje se odvijalo putem demokratskog i tajnog glasovanja, a s odabirom se morala složiti i saveznička, odnosno britanska uprava logora.²⁴³ Kljaković ističe kako su Britanci činili glavnu upravu logora i da su ga održavali uz pomoć Crvenog križa te IRO.²⁴⁴

7.3. Odnosi sa zapadnim Saveznicima i političko stanje

Izbjeglice nisu imale previše povjerenja u Britance koji su obnašali organizacijske dužnosti u Fermu, a to ne treba čuditi s obzirom na to da su olako shvaćali jugoslavensku kategorizaciju ratnih zločinaca. Također, izbjeglice su znale da su Britanci više na strani jugoslavenskih vlasti u odnosu na njih, a to im je pokazivala i činjenica kako ih nisu provjeravali, već jednostavno samo izručivali.²⁴⁵ Tito i vodstvo KPJ neprekidno će pokušavati od Saveznika tražiti izručenja pojedinih izbjeglica iz Ferma, a to će im uspjeti uz pomoć medijske propagande (putem tiska i radioemisija), koju će zajedno sa Staljinom i SSSR-om provoditi tijekom 1945. i 1946. godine. Britance se posebno napadalo kako pomažu fašističkim skupinama i pojedincima, a kako oni nisu željeli ući u sukob sa SAD-om, SSSR-om te drugim Saveznicima odlučuju popustiti jugoslavenskim vlastima. Ubrzo kreću intervencije britanske redarske i vojne

²⁴⁰ Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“*, 3.

²⁴¹ Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁴² Mirth, *Život u emigraciji*, 27.

²⁴³ Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“*, 3.

²⁴⁴ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 260.

²⁴⁵ Lukinović, *Bratovština svetog Jeronima*.

službe, a velik broj izbjeglica biva uhićen i vraćen u Jugoslaviju. Nakon toga kulturni te društveno-politički život u Fermu nailazi na fazu stagnacije, a ponovno oživljava posredovanjem Draganovića te Mandića koji su Petra Brezu i Dušana Žanka uputili na audijenciju kod pape Pija XII., koji je tada hrvatskim izbjeglicama dao velik poticaj i potporu. Iako je jedan određeni dio izbjeglica u Fermu sanjao o povratku i „uskrsnuću NDH“ jednoga dana, „bard hrvatske političke emigracije“ Vinko Nikolić je tijekom svog boravka u Fermu osudio ustaško vodstvo i njihovu politiku te ih direktno okrivio za trenutnu nesreću hrvatskog naroda. Svakodnevno su se u Fermu događali verbalni i fizički okršaji po pitanju politike koju je provodila nekadašnja NDH. Neki od logoraša uzdizali su i veličali poglavnika i tek slomljenu vlast, dok je drugi dio u njima vidio jedine krivce za njihovu nesreću.²⁴⁶ Šprljan spominje kako su gotovo sve izbjeglice u Fermu koje su bile kategorizirane kao „crne“ i uhvaćene u akcijama vraćene u domovinu i da im se sudilo, a navodi i da je velik dio njih osuđen na smrt i pogubljen. Akcije uhićenja obično bi se događale tokom noći kada bi pripadnici britanske vojske upadali u muški sektor kamionima i tenkovima. Nakon što bi uhvatili one koje su tražili, svezali bi ruke i noge te ih odveli kamionima u talijanske zatvore, gdje bi čekali repatrijaciju. Navode se i situacije kada je znala biti odvedena cijela obitelj osobe koja je bila okarakterizirana kao „crna“.²⁴⁷

Prve ideje o otporu jugoslavenskom režimu u emigraciji javile su se još u ljeto 1945. godine u drugim izbjegličkim logorima u Italiji i Austriji, a članovi neformalnog ustaškog vodstva (Lovro Sušić, Mate Frković i Božidar Kavran) u emigraciji također su se nalazili u tim izbjegličkim logorima. Treba istaknuti kako su izbjeglički logori bile baze nekih križarskih skupina što ne čudi s obzirom na to da su voditelji tih skupina križara bili stacionirani u tim izbjegličkim logorima. Tako su se na primjer u izbjegličkim logorima u Austriji nalazili bivši ministri nekadašnje Vlade NDH – Andrija Artuković, Lovro Sušić i Ivica Frković, odakle su planirali križarske akcije.²⁴⁸ Kada je riječ o Fermu, ideja o križarskoj skupini Božidara Kavrana navodno se pojavila u ovom izbjegličkom logoru.²⁴⁹

7.4. Svakodnevnica

Nositelj organizacije života i rada hrvatskih izbjeglica u logoru Fermo bila je skupina intelektualaca (od kojih se većina nalazila u Logorskom odboru), predvođena civilnim zapovjednikom logora Dušanom Žankom. Prema riječima Christiana Šprljana, Talijani su Fermo nazvali „piccolo stato“, odnosno grad u malom, što nam govori o tome da je organizacija rada i

²⁴⁶ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 320.

²⁴⁷ Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁴⁸ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 312-313-.

²⁴⁹ Karakaš Obradov, „Depoi špijuna i terorista“, 327.

života bila na zavidnom nivou.²⁵⁰ S vremenom je u Fermu počela djelovati logorska kuhinja, ambulanta u kojoj su radili stalni liječnici, vatrogasna, redarstvena, higijenska i sigurnosna služba te razne radnje s uslužnim djelatnostima (električarske, limarske, mehaničarske, krojačke, brijačke, frizerske itd). S vremenom se razvilo i sitno poduzetništvo, koje se uglavnom baziralo na trgovini.²⁵¹ Jedna grupa izbjeglica u Fermu je osnovala malu tvornicu cigareta pod nazivom „Makedonija“, a njihove cigarete prodavale su se diljem središnje Italije, čime su zarađene velike svote novca među tim izbjeglicama. Inženjeri iz redova izbjeglica su zajedno s britanskim vojnicima poboljšali izgled hala te ih dodatno opremili za ugodniji život izbjeglica ondje.²⁵²

Dakle, ljudi su se postupno organizirali unutar Ferma, svojim zanimanjima doprinijeli su životu svih izbjeglica u njemu. Među izbjeglicama je bio pozamašan broj liječnika koji su se odmah po dolasku u Fermo bazirali na podizanje svijesti o higijeni te na suzbijanje bolesti koje su već bile raširene među izbjeglicama, u prvom redu dizenterija i anemija. Također, u Fermu su u sklopu ambulante izvršavane brojne operacije.²⁵³

Iako je život i rad u logoru bio dobro organiziran, izbjeglice su u logoru prema riječima Berislava Jandrića živjele dosta kaotično: „Hrvati su u logorima živjeli u nenormalnoj situaciji i histeričnom raspoloženju koje je često vodilo do kolektivne histerije.“ Nadalje, u Fermu su najmirnije živjeli oni koji su se u vrijeme NDH nalazili na marginama društva, u prvom redu seljaci, radnici i dio intelektualaca. Oni su dakle, prema Jandriću, mogli mirno spavati jer su bili sigurni da do njihova izručenja neće doći.²⁵⁴ Šprljan Fermo opisuje na sljedeći način: „Ono što je na prvi pogled izgledalo kao pakao i hladan zatvor, s vremenom je postajalo prekrasno mjesto prepuno solidarnosti i uzajamne pomoći.“ Štoviše, opisao je zajednicu koja je živjela u Fermu kao vrlo složnu i istih interesa, ali i istaknuo kako nije bilo društvenih barijera među izbjeglicama te da su svi u Fermu bili jednaki.²⁵⁵

Jedan od najvećih problema u Fermu bile su provale koje su se događale svakodnevno, a izbjeglice su zbog gladi često morale krasti kod okolnih poljoprivrednika u njihovim voćnjacima, vinogradima i poljima. Kao jedna od glavnih uslužnih djelatnosti u Fermu izdvaja se prostitucija, a slikovito žene koje su se u Fermu njome bavile prozване su *fermaške prostitutke*. Jandrić ističe

²⁵⁰ Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁵¹ Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“*, 3.

²⁵² Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁵³ *Isto*.

²⁵⁴ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 319.

²⁵⁵ Šprljan, *Camp Fermo*.

kako je seksualni moral hrvatske emigracije bio „jadan“ te da su i oni uživali tu uslužnu djelatnost.²⁵⁶

7.5. Kultura i prosvjeta

Život u logoru Fermo odvijao se na društvenom i političkom nivou. Politički je život bio dosta tiši u odnosu na društveni, što ne treba čuditi obzirom da se u Fermu nalazio i određeni broj špijuna jugoslavenske vlasti. Ipak, kulturni život oživio je provedbom raznih aktivnosti, od onih gospodarskih i socijalnih preko kulturnih do moralnih i duhovnih. Aktivnosti su se provodile s ciljem afirmacije Hrvata, hrvatske države te hrvatske povijesti i kulturne baštine. Također, njihova primarna uloga bila je povezivanje Hrvata te stvaranje zajedničkog otpora protiv nove vlasti u domovini.²⁵⁷

Civilni zapovjednik logora, Dušan Žanko podupirao je sve kulturno-umjetničke djelatnosti izbjeglica u logoru. Žanko je također pozivao inozemne dužnosnike da posjete Fermo te se upoznaju sa životom i djelatnostima izbjeglica. Osim toga, Žanko je želio zapadu „pokazati“ nesretnu sudbinu hrvatskih izbjeglica koji se ne mogu vratiti u svoju domovinu zbog straha od novog komunističkog režima. Fermo su na Žankovu inicijativu posjetili brojni visoki crkveni velikodostojnici te časnici iz redova britanske i američke vojske, a vremenom je Žanko s njima uspostavio osobni kontakt. Hrvate su u izbjegličkim logorima u Italiji najviše pomagali Saveznici te Vatikan i Međunarodni Crveni križ. Često su dobivana financijska i materijalna sredstva za provedbu raznih aktivnosti, a u nekoliko je navrata u Fermo slana i novčana pomoć za suzbijanje pojedinih bolesti.²⁵⁸

U kolovozu 1945. godine u Fermu je proradila mala škola (vrtić), pučka škola te gimnazija sa svih osam razreda. Dječji vrtić nosio je naziv *Hrvatska mala škola sv. Josipa*, a oformili su ju učitelji i nastavnici kojih je također bilo mnogo u redovima izbjeglica. U Fermu su se održavali tečajevi stranih jezika, a izbjeglice su se također mogle putem nekih drugih tečajeva poput onih za krojača, mehaničara i vozača opredijeliti za neko zanimanje i učiti ga.²⁵⁹ U logoru su najviše privilegirana bila djeca i njima se pridavalo najviše pažnje. Školskoj nastavi pridružio se vjeronauk, pa čak i formiranje izviđačkih skupina. Također, školska djeca odlazila su na ekskurzije u pratnji britanskih vojnika i logorskih učitelja.²⁶⁰

²⁵⁶ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 319.

²⁵⁷ *Isto*, 316-317.

²⁵⁸ *Isto*, 316-317.

²⁵⁹ Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“*, 3.

²⁶⁰ Šprljan, *Camp Fermo*.

U Fermu su bile održavane i brojne izložbe radova članova Literarne sekcije Fermo, od kojih je najposjećenija bila ona Ivana Dragišića sredinom listopada 1946. godine. U Fermu je osnovan i hrvatski nogometni klub *Croatia*, koji je gostovao kod mnogih talijanskih nogometnih klubova, a odigrao je i niz utakmica s momčadima britanske i poljske vojske.²⁶¹

Prva djelatnost izbjeglih hrvatskih pisaca bilo je pisanje memoranduma engleskim zapovjednicima dok su se još nalazili u tranzitnim logorima u Austriji. U tim memorandumima oni su nastojali upoznati Britance s problemima koje imaju. Po dolasku u Fermo odmah pokreću novine *Croatia*, a uz pjevački zbor *Jadran* djelovalo je još nekoliko pjevačkih skupina, organizirane su kazalište družine te su održavan broja predavanja. Vinko Nikolić ističe kako je hrvatski iseljenički list *Croatia* bio dosta skromnog izgleda, ali bogatog sadržaja, te da su u njemu „zabilježene zanimljive činjenice i neposredna reakcija na ono što im se zbilo“. Izdavao se i vjerski časopis po imenu *Ave* te časopis *Skaut* koji je bio namijenjen ljudima koji su planinarili okolnim brdima. Nikolić početak Hrvatske slobodne publicistike veže uz logor Fermo, a u početku su autori pisali pod pseudonimima.²⁶² U Fermu je nakon određenog vremena otvorena i tiskara pod nazivom *Velebit* u kojoj su se tiskala dva najčitanija kulturno-politička lista u Fermu – *Velebit* i, već spomenuti list, *Croatia*. Izbjeglicama je u logorima na raspolaganju bio i vjerski list *Advocata fidelissima Croatiae*. *Velebit*, list hrvatskih izbjeglica, izlazio je tijekom 1946. godine u 15 brojeva, a kulturno-politički list hrvatskih izbjeglica *Croatia* i tijekom 1947. godine.²⁶³

Osnovano je mnoštvo društava, a svakodnevno su izlazile i novine pod nazivom *Dnevne vijesti*, koje su postavljane na oglasnim pločama. Dakle, bila je riječ o zidnim novinama koje su izbjeglice u logorima svakodnevno upoznavale sa stanjem u Fermu, drugim izbjegličkim logorima u Italiji te sa stanjem u domovini. U listopadu 1945. oformljen je ogranak Matice hrvatske te *Akademski skup*, a utemeljeni su i pjevački zborovi te kazališne grupe.²⁶⁴ Pjevački zbor *Jadran* smatra se jednim od najvećih postignuća hrvatskih izbjeglica u Fermu. Brojio je oko 106 članova među kojima je bilo profesionalnih pjevača koji su zbog straha od komunističke vlasti odlučili napustiti domovinu. Ovaj pjevački zbor gostovao je diljem Italije, a nakon

²⁶¹ Mirth, *Život u emigraciji*, 28-29.

²⁶² Vinko Nikolić, Ivona Dončević i Mijo Karagić, „Intelektualci u dijaspori: tribina II“, *Migracijske i etničke teme* 9(1993), br. 1, 33.

²⁶³ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 317.

²⁶⁴ Mirth, *Život u emigraciji*, 28-29.

raspuštanja logora Fermo, ovaj je zbor nastavio djelovati u Argentini, gdje se odselila većina njegovih članova.²⁶⁵

Hrvatski akademski klub Fermo (dalje: HAK) osnovali su sveučilištarci 3. listopada 1945. godine. Pod pojmom sveučilištarci Mirth misli na sve obrazovane ljude i inteligenciju. Mjesec dana nakon toga osnovana je i Matica hrvatska. Matica hrvatska i HAK, premda su bile dvije odvojene organizacije, imale su gotovo iste članove. Članovi Matice hrvatske sastajali su se dva puta tjedno – utorkom i petkom, a tijekom boravka hrvatskih izbjeglica u Fermu održana su brojna predavanja, u kojim se izbjeglicama govorilo o nekim ključnim kulturnim, političkim i gospodarskim pitanjima. HAK i Matica hrvatska predstavljaju logorska društva koja su u Fermu brojila najviše članova i čija je djelatnost bila imponantno veća u odnosu na druga logorska društva u Fermu, ali i drugim izbjegličkim logorima u Italiji, Austriji i Njemačkoj.²⁶⁶

7.6. Vjerski život

Prethodno je navedeno i opisano na koje je sve načine u logoru Fermu bio organiziran kulturno-društveno život te kako ga je podupirao Dušan Žanko. Uz kulturno-društveni život, velika se pažnja pridavala i duhovnom životu, za čije se organiziranje u Fermu pobrinuo svećenik Viktor Vincens.²⁶⁷ Šprljan, opisujući važnost vjere za hrvatske izbjeglice u Fermu, konstatira kako se ona ne odnosi samo na molitvu i vjeru u Boga, već u vjeru u vlastitu istinu, tradiciju, ideale te bolju budućnost.²⁶⁸

Hrvatskim izbjeglicama u Fermu vjera je bila jedan od najvažnijih prioriteta, a u logoru je 1945. godine izgrađena i kapelica kojoj su izbjeglice nadjenule naziv *Kapelica Hrvata*. Kapelicu je u listopadu 1945. godine posvetio Norbeto Perini, tadašnji nadbiskup Ferma. Nadalje, izbjeglicama je bio dopušten odlazak na hodočašća u 50 kilometara udaljeni gradić Loreto, gdje se nalazilo Gospino svetište. U logorskoj kapelici, koja je postavljena u središtu logora, Ante Turzan, koji je kasnije emigrirao u Cordobu (Argentina), naslikao je portret Majke Božje i ispod njega hrvatski grb, s natpisom *Ave advocata Croatiae Fidelissima* (hrv. Zdravo najvjernija odvjetnice Hrvata).²⁶⁹ U kapelici je održavan vjeronauk, a djeca su se tijekom boravka u Fermu i krstila, primala svetu pričest te svetu potvrdu. Odražavala su se vjenčanja, iako o održavanju

²⁶⁵ Čuvalo, *Hrvatska mala škola „sv. Josipa“*, 4.

²⁶⁶ Mirth, *Život u emigraciji*, 38.

²⁶⁷ Tomas, *Ideologija, krivnja i odmazda*, 88-89.

²⁶⁸ Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁶⁹ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 317.

sahrana i postojanju groblja ne postoje nikakvi podaci. Jedino, Šprljan ističe kako je sklopljen velik broj brakova i kako je rođeno više ljudi nego što je umrlo.²⁷⁰

U Fermu su se slavili vjerski blagdani, a o tome svjedoči i Karlo Mirth koji je istaknuo da se Božić 1945. godine iščekivao s velikim oduševljenjem, ali i tugom jer ga izbjeglice ne slave u domovini sa pripadnicima svoje obitelji ili rodbine. Mirth ističe kako je drugi Božić hrvatskih izbjeglica u Fermu, onaj 1946. godine, bio svečaniji i obilniji nego prethodne godine. Navodi kako su domaćice pekale tradicionalne kolače te da se u kapelici održavala polnoćka. Tog dana izašao je i prvi broj časopisa *Croatia*, a uvodni članak nosio je naziv „Drugi Božić u logoru“. Mirth dalje konstatira kako je članak bio anonimn, no da svi znaju da ga je napisao predsjednik logora Dušan Žanko.²⁷¹

7.7. Repatrijacija i spomen

Po svemu sudeći, u Fermu se nalazio velik broj ljudi koji nisu ideološki odgovarali jugoslavenskim vlastima te su oni od Saveznika, gotovo svakodnevno, tražili njihovo izručenje. Određeni dio hrvatskih izbjeglica vjerovao je kako će se nakon sukoba SAD-a i SSSR-a uspjeti vratiti u domovinu, ali bezuspješno. Znali su da će po povratku odmah biti izručeni vlastima i da će im se suditi. Zbog toga se velik dio njih, nakon dvije godine provedene u Fermu, odlučio preseliti u prekomorske zemlje u kojima im nije prijetila izravna opasnost od jugoslavenskih vlasti. Valja istaknuti kako se jedan mali broj izbjeglica, najviše one obitelji čiji su svi članovi bili okarakterizirani kao „bijeli“, vratio u novouspostavljeni FNRJ te nastavio sa svojim životom ondje, ali taj je broj dakako bio vrlo malen.²⁷² Postupno je ideja o emigraciji postajala sve prisutnija, a ideja je o povratku u Hrvatsku, u borbu, bila suluda ideja koju su mnogi mogli platiti životom. Hrvati su, bojeći se daljnjih izručenja jugoslavenskim vlastima, odlučili emigrirati u prekomorske zemlje. U prvom redu SAD, Kanadu, Australiju te južnoameričke države – Argentinu, Čile, Peru i Urugvaj. Šprljan navodi da ukoliko je netko od izbjeglica i oklijevao pri preseljenju, Titovi su agenti lutali po cijeloj Italiji i počeli se približavati logoru Fermo. Krajem 1947. i početkom 1948., u Fermo su pristigle komisije, uglavnom iz Argentine, iz SAD-a, Kanade i Australije, kako bi ponudile mogućnost emigriranja kao izbjeglice. Argentina je bila jedno od najpopularnijih odredišta, ne samo zato što je samo njeno ime impliciralo (za one koji su ga poznavali) ideju uspješne zemlje s velikim zalihama hrane, već su je mnogi odabrali jer je bila neutralna u svjetskim ratovima.²⁷³ Za bivše stanovnike logora Fermo Mirth kaže: „razišli su

²⁷⁰ Šprljan, *Camp Fermo*.

²⁷¹ Mirth, *Život u emigraciji*, 30.

²⁷² Mišur, „Hrvatski iseljenici u Siriji“.

²⁷³ Šprljan, *Camp Fermo*.

se po svim stranama svijeta, od Južne i Sjeverne Amerike do Australije“.²⁷⁴ Iako nije poznat mjesec kada su izbjeglice napustile logor Fermo, zna se da se to dogodilo u drugoj polovini 1947. godine, kada je jedan dio izbjeglica prebačen u logore u Njemačkoj, gdje su dobili putovnice te emigrirali u druge zapadnoeuropske ili prekomorske zemlje.²⁷⁵

U hrvatskoj historiografiji i publicistici ne postoje nikakvi podaci o tome što se danas nalazi na mjestu gdje je nekada „živio“ hrvatski izbjeglički logor Fermo. Ipak, Ivo Mišur je 2018. godine posjetio logor Fermo te istaknuo kako velike betonske hale još uvijek ondje stoje, a sam logor se danas nalazi u mjestu Molini di Tenna. Istaknuo je kako Fermo danas izgleda identično kako je izgledao u vrijeme kada su ondje boravile hrvatske izbjeglice – iznad ulaza i danas se nalazi parabola, a prema opisima logora Christiana Šprljana i Karla Mirtha zgrade britanske uprave logora i Crvenog križa još uvijek su na istim mjestima na kojima su i tada bile. Nadalje, Mišur ističe kako se nakon odlaska izbjeglica iz Ferma, ondje ponovo uspostavila tvornica kože te da je pri renoviranju logorske kapelice u uredbeni prostor oštećena freska koju je naslikao Ante Turzan. Mišur je detaljno opisao fresku objašnjavajući kako prikazuje Gospu koja u desnoj ruci drži žezlo dok je njena lijeva ruka ispružena, a istaknuo je kako se i dalje na fresci vidi natpis *Ave advocata Croatiae fidelissima*. Uz ovu fresku, nalazi se i niz drugih natpisa na zidovima koji su prema Mišuru nadodani kasnije te nemaju nikakve veze s hrvatskim izbjeglicama. Riječ je uglavnom o grafitima koje su ondje naslikavali lokalni umjetnici. Dakle, freska koju je Mišur detaljno opisao jedini je materijalni dokaz da su na tom mjestu, u nekadašnjem savezničkom izbjegličkom logoru Fermu, živjeli i Hrvati. Mišur se također odlučio na razgovor sa stanovnicima Molini di Tenne koje je ispitivao o nekadašnjem logoru Fermu. Jedan od Mišurovih „ispitanika“ odgovorio je da o logoru Fermu ne zna ništa, dok je drugi komentirao kako zna da su ondje bile smještene izbjeglice iz Jugoslavije. Mišur je također naveo činjenicu kako je u siječnju 2018. godine, na mjestu gdje se nekada nalazio logor Fermo, postavljena spomen ploča u čast angloameričkih zatvorenika (od strane Talijana) i vojnika koji su ondje boravili i umrli. Štoviše, bivši angloamerički zatvorenici i britanski vojnici, prema riječima okolnih stanovnika, posjećivali su to mjesto i na njega donosili vijence. Mišur ističe da se u kolektivnom sjećanju stanovnika Molini di Tenne, njeguje sjećanje na britanske vojnike i angloameričke zarobljenike, dok se sjećanje na hrvatske zarobljenike uglavnom zaboravilo, što

²⁷⁴ Šprljan, *Camp Fermo*, 33.

²⁷⁵ Jandrić, „Saveznički izbjeglički logori“, 320.

ne čudi obzirom da su to mjesto prije svega zapostavile jugoslavenske vlasti, a zatim i vlasti Republike Hrvatske.²⁷⁶

²⁷⁶ Ivo Mišur, *Reportaža iz bivšeg hrvatskog logora Fermo*. Hercegovinainfo, 2018. Pristup ostvaren 17.6.2022. <https://www.hercegovina.info/vijesti/svijet/reportaza-iz-bivseg-hrvatskog-logora-fermo-147384/147384/> .

8. Prije zaključka – Tablica komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo

Na samom početku ovog diplomskog rada istaknuto je kako se hrvatski izbjeglički logori El Shatt i Fermo bitno razlikuju kao što se razlikuju i iseljeničko-izbjeglički tokovi, čiji su oni dio. Premda se bitno razlikuju, postoje neke odrednice koje ih zapravo čine vrlo sličnima. Kategorije prema kojima se ova dva hrvatska izbjeglička logora razlikuju i odnos kategorija prema kojima oni zapravo slično jedan drugom prikazani su u sklopu *Tablice komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo*, a tablica je napravljena na temelju navoda u prethodnim poglavljima ovog rada te pripadajućim izvorima.

Dolje priložena *Tablica komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo* donosi niz sličnosti. U prvom redu prema tipologiji logora, oba su bila stalnog karaktera i većina izbjeglica je prije nego li je došla u njih prošla kroz niz izbjegličkih logora tranzitnog karaktera. Također, upravo El Shatta i Ferma činili su zapadni Saveznici, točnije Britanci. Izbjeglice u oba logora prema nacionalnoj su pripadnosti bili većinski Hrvati, a prema vjerskoj pripadnosti većina ih je pripadala Katoličkoj crkvi. Ono što također povezuje izbjeglice smještene u ova dva logora je njihov odnos prema zapadnim Saveznicima, točnije Britancima koji je bio izuzetno loš, najviše zbog nepovjerenja. U logoru El Shatt to nepovjerenje proizašlo je iz britanskog simpatiziranja rojalista i četnika te zapostavljanja životnih standarda i potreba izbjeglica. S druge strane, izbjeglice koje su boravile u Fermu nisu imale dobro stajalište prema britanskim časnicima, jer su ovi potonji poprilično olako shvaćali optužbe jugoslavenske vlasti na račun izbjeglica te su ih često izručivali bez ikakve provjere. Izbjeglice su u oba logora vodile bogat društveno-politički te kulturni život. Štoviše, u oba logora je također bila dosta razvijena publicistička djelatnost hrvatskih iseljenika. Kada govorimo o obrazovnim institucijama i stupnjevima obrazovanja, oba su logora imala organiziran vrtić, predškolski odgoj, osnovnu i srednju školu (gimnazija i strukovne škole u obliku zanatskih tečajeva) te organizirane tečajevne stranih jezika od kojih je najviše izbjeglica u oba logora pohađalo tečaj engleskog jezika. Isto tako, oba logora imala su određeni broj sportsko-rekreacijskih društava među kojima su u oba logora najuspješniji bili nogometni klubovi (*Jedinstvo* – El Shatt i *Croatia* – Fermo). Nadalje, danas na području oba logora postoje materijalni dokazi da su ondje bile smještene hrvatske izbjeglice, iako spomen na ova dva logora nije isti i poprilično se razlikuje u hrvatskoj sadašnjici. Premda ne postoje točni podaci o područjima s kojih su izbjeglice došle u Fermo, kao u El Shatt u nekoliko slučajeva, zasigurno je bila riječ o istim područjima poput primjerice područja južne Dalmacije – Dubrovnik i okolica te dijelovi današnje zapadne Hercegovine.

Tablica komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo također sadrži i niz obilježja po kojima se ova dva logora dosta razlikuju. Prije svega, geografske posebnosti područja na kojima su se logori nalazili poprilično se razlikuju. El Shatt bio je smješten u pustinji na poluotoku Sinaju, a klima tog područja je prema Köpennoj klasifikaciji²⁷⁷ pripadala kombinaciji vruće i hladne pustinjske klime. S druge strane, Fermo je bio smješten na Apeninskom poluotoku na ravnici uz brežuljak, a izbjeglice su ondje imale dosta pogodniju klimu za život – kombinaciju umjereno tople vlažne klime s toplim ljetima i sredozemne klime, koja je bila identična onoj u domovini. Posrijedi velikih razlika u geografskim posebnostima i klimi, razlikovao se i izgled logora – u El Shattu su izbjeglice bile smještene u bijele šatore koji su mogli primiti do dvadeset ljudi, dok su u Fermu izbjeglice bile smještene u velike betonske hale u kojima je moglo biti smješteno do dvjesto ljudi. Nadalje, hrvatskih izbjeglica u El Shattu bilo je gotovo osam puta više nego u Fermu. Također, izbjeglički logor El Shatt pripada prvom iseljeničko-izbjegličkom toku hrvatskog stanovništva (i njegovoj prvoj fazi) u vrijeme Drugog svjetskog rata i poraća, dok Fermo pripada drugom iseljeničko-izbjegličkom toku pa se zbog toga i samo razdoblje boravka izbjeglica u tim logorima bitno razlikuje. Shodno tome, razlikuju se i uzroci iseljavanja izbjeglica iz domovine. Kada govorimo o El Shattu većina izbjeglica ondje se našla zbog straha od Wehrmachta i oružanih snaga NDH te zbog gladi i siromaštva, dok je većina izbjeglica u Fermu ondje pronašla utočište od jugoslavenskih vlasti te represije koju su provodili njeni instrumenti. Odseljeničtvo žrtava čine oba zbjega hrvatskih izbjeglica, s tim da su izbjeglice u Fermu također pripadale i političkom te kulturno-znanstvenom iseljeničtvu. Nadalje, san o povratku razlikovao se kod hrvatskih izbjeglica u El Shattu i Fermu. Dok su Hrvati u El Shattu svakodnevno očekivali povratak u domovinu, u Fermu se većina njih pomirila da do toga neće nikada doći zbog njihova ideološkog neslaganja s komunističkom vlasti u FNRJ (kasnije SFRJ). Iako se san o povratku razlikovao među hrvatskim izbjeglicama, obje grupe imale su izrazito naglašenu idealizaciju zavičaja. Međutim kada govorimo o stavu hrvatskih izbjeglica u El Shattu i Fermu o repatrijaciji, on se također uvelike razlikovao pa se tako većina izbjeglica iz El Shatta vratila u domovinu, dok se na taj pothvat odlučio vrlo mali (premda nama nepoznat) broj hrvatskih izbjeglica iz Ferma. Posebno je zanimljiva činjenica kako su u El Shattu postojale čak četiri katoličke župe, no u logoru se nije nalazio niti jedan sakralni objekt. S druge strane hrvatske izbjeglice u Fermu, iako su imale izgrađeni sakralni objekt, tj. *Kapelicu Hrvata*, nisu imale oformljenu katoličku župu.

²⁷⁷ „Köppen climate classification“, *Britannica*, pristup ostvaren 18.6.2022., <https://www.britannica.com/science/Koppen-climate-classification> .

Opća obilježja	El Shatt	Fermo
Geografske posebnosti	Azija, Sinajski poluotok, pustinja	Europa, Apeninski poluotok, ravnica
Klima prema klasifikaciji Wladimira Köppenna	kombinacija vruće pustinjske klime (BWh) i hladne pustinjske klime (BWk)	kombinacija umjereno tople vlažne klime s toplim ljetima (Cfb) i sredozemne klime (Csa i Csb)
Izgled logora	redovi bijelih šatora stambene namijene (nije poznat broj) i građevinski objekti čija namjena nije bila stanovanje već je u njima obitavala uprava logora i članovi humanitarnih organizacija (nije poznat broj)	sedamnaest betonskih hala namijenjenih za stanovanje i nekoliko upravnih zgrada namijenjenih za upravu logora i članove humanitarnih organizacija (nije poznat broj)
Tipologija logora	logor stalnog karaktera	logor stalnog karaktera
Uprava logora	saveznička uprava - Britanci (jedan britanski komandant i nekoliko dočasnika), Centralni odbor zbjega sa svojih šest odsjeka, logorski i rajonski odbori	saveznička uprava – Britanci (jedan britanski časnik, jedan ili dva britanska časnika i dvije žene Crvenog križa) i Logorski odbor (na čelu: civilni i vojni zapovjednik)
Iseljeničko-izbjeglički tok hrvatskog stanovništva u vrijeme Drugog svjetskog rata	prvi iseljeničko – izbjeglički tok hrvatskog stanovništva	drugi iseljeničko – izbjeglički tok hrvatskog stanovništva
Broj hrvatskih izbjeglica koji su prošli kroz logor	oko 29 000	oko 3 000
Razdoblje boravka	od prosinca 1943. do ožujka 1946. godine	od lipnja 1945. do druge polovine 1947. godine
Uzroci iseljavanja	strah od Wehrmachta i oružanih snaga NDH; glad, neimaština i siromaštvo	strah od jugoslavenske vlasti i njenih instrumenata; opustošeni i uništeni domovi,

		siromaštvo
Dijelovi hrvatskog etničkog prostora s kojeg izbjeglice dolaze	Dalmacija, dalmatinski otoci, Lika, Gorski Kotar i dijelovi Banovine i Korduna	prostor današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine (ne postoje točno navedeni dijelovi hrvatskog etničkog prostora s kojeg su izbjeglice došli)
Iseljenički tip (prema Rogiću i Čizmiću²⁷⁸)	odseljeništvo žrtava	odseljeništvo žrtava, političko iseljeništvo i kulturno-znanstveno iseljeništvo
Nacionalna pripadnost većine izbjeglica	Hrvati	Hrvati
Vjerska pripadnost većine izbjeglica	katolici	katolici
Politička ideologija koja dominira kod većine izbjeglica	jugoslavenstvo	hrvatska državotvornost
Odnos zapadnih Saveznika prema izbjeglicama	u početku loš (većina britanskih komandanata i časnika daje potporu rojalistima i simpatizerima četničkog pokreta te provodi antikomunizam), a kasnije smjenom jednog od zapovjednika (Langmana) situacija se popravlja	dobar (saveznicima odgovara politička ideologija većine izbjeglica te jasno iskazuju nezadovoljstvo prema komunističkoj ideologiji), no pod pritiscima jugoslavenskih vlasti postaje lošiji
Odnos izbjeglica prema zapadnim Saveznicima	u početku loš (nemaju povjerenja), kasnije dobar	loš (nemaju povjerenja)
San o povratku i idealizacija zavičaja	prisutan kod velikog broja izbjeglica, naglašena idealizacija zavičaja	prisutan kod malog broja izbjeglica, naglašena idealizacija zavičaja
Odnos prema repatrijaciji	većina se vratila (u svoje	vrlo mali broj se vratio

²⁷⁸ Rogić, Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj*, 15-17.

	domove ili su sudjelovali u procesu planske kolonizacije)	(većina ih emigrirala u zapadnoeuropske ili preko oceanske zemlje)
Publicistička djelatnost	novine: <i>Naš list, Omladinska riječ, Vijesti, Žena zbjega, List Crvenog krsta;</i> časopis: <i>Književni prilog</i>	novine: <i>Velebit, Croatia, Dnevne vijesti, Advocata fidelissima Croatiae;</i> časopisi: <i>Ave, Skaut</i>
Kulturna i umjetnička djelatnost	<i>Mješoviti zbor, Centralna kazališna grupa COZ-a,</i> likovne, glazbene, folklorne, baletne, dramske i plesne sekcije	<i>Literarna sekcija Fermo, Pjevački zbor Jadran, Hrvatski akademski klub Fermo, Matica hrvatska, Folklorna skupina Kolo</i> te kazališne i dramske sekcije
Katoličke župe	četiri katoličke župe – svaka u jednom logoru (dvije župe <i>Sv. Mihovila, župa Sv. Jeronima i župa Sv. Josipa</i>	ne
Sakralni objekti	ne	da (<i>Kapelica Hrvata</i>)
Sportsko-rekreacijska društva	nogometni klub <i>Jedinstvo</i>	nogometni klub <i>Croatia</i>
Obrazovne institucije i stupnjevi obrazovanja	dječji vrtić, dvije osnovne škole, niže gimnazije (četiri razreda), tečajevi stranih jezika	dječji vrtić i predškola (<i>Hrvatska mala škola sv. Josipa</i>), pučka škola, gimnazija (osam razreda), tečajevi stranih jezika
Materijalni dokazi o boravku hrvatskih izbjeglica	kip <i>Majka Dalmatinka</i> Ante Kostovića i groblje u El Shattu	freska portreta Majke Božje s natpisom <i>Ave advocata Croatiae Fidelissima</i> i hrvatskim grbom Ante Turzana

Tablica 5. Tablica komparativne analize hrvatskih izbjegličkih logora El Shatt i Fermo

9. Zaključak

Egzodusi hrvatskog stanovništva u razdoblju Drugoga svjetskog rata i poraća važna su sastavnica moderne hrvatske povijesti. Naime, oni dokazuju da je Drugi svjetski rat na hrvatskom etničkom prostoru imao produbljenije i dugotrajnije posljedice. Masovni egzodus hrvatskog stanovništva u tom promatranom razdoblju još jedan je dokaz da Drugi svjetski rat nije bio isključivo vojna stvar, već da su njime bili pogođeni i civili koji su, u razdoblju dok je rat buktio te kada je završio, bili primorani napustiti svoje domove i svoju sigurnost osigurati daleko od domovine. Duž dva iseljeničko-izbjeglička toka izvan svoje domovine, u savezničkim izbjegličkim logorima tranzitnog i stalnog karaktera nalazilo se oko 40 000 Hrvata, a određeni dio njih nikada se nije vratio u domovinu. Prvi iseljeničko-izbjeglički tok većemo uz razdoblje Drugog svjetskog rata, dok drugi iseljeničko-izbjeglički tok zahvaća razdoblje neposredno pred kraj Drugog svjetskog rata te njegovo poraće. Iako su uzroci ova dva, u radu opisana, zbjega hrvatskog stanovništva gotovo isti i vrlo sličnih priča, njihovi scenariji podosta se razlikuju.

Kada je riječ o prvom iseljeničko-izbjegličkom toku, među izbjeglicama je dominirao strah od vojske Trećega Reicha, četničkih postrojbi te oružanih snaga NDH. Uz navedeni strah, na izbjeglice su djelovali i mnogi gospodarski uzroci poput gladi, siromaštva i neimaštine. U samo nekoliko mjeseci hrvatski etnički teritorij (u prvom redu Dalmaciju i dalmatinske otoke) napustilo je više od 35 000 ljudi. Izbjegličko stanovništvo prvo je prebjeglo na južne dalmatinske otoke (Brač, Hvar, Korčula i Vis) nakon čega su evakuirani najprije u izbjegličke logore stalnog karaktera u južnoj Italiji. Nakon kraćeg zadržavanja ondje, savezničkim brodovima izbjeglice su prevezene u Egipat u novouspostavljeni saveznički izbjeglički logor stalnog karaktera – El Shatt. Iako ne postoje precizni podaci koliko je izbjeglica ondje pronašlo svoj dom, većina autora slaže se da je riječ o oko 29 000 izbjeglica među kojima je bilo najviše žena, starijih ljudi te djece. Međutim, nisu sve izbjeglice koje su dio prvog iseljeničko-izbjegličkog toka bile evakuirane u Egipat, određeni dio njih (oko 7 000) bio je smješten unutar tranzitnih savezničkih logora u Italiji koji su dolaskom većeg broja hrvatskih i drugih izbjeglica postali izbjeglički logori stalnog karaktera.

S druge strane, kada govorimo o drugom iseljeničko-izbjegličkom toku, njega je uzrokovao slom NDH te uspostava komunističke vlasti u domovini s kojom je započelo i razdoblje represije pa se određeni broj ljudi odlučio na odlazak iz novouspostavljene države zajedno s vojnim snagama i predstavnicima vlasti nekadašnje NDH. Hrvatski izbjeglice počeli su se kretati zajedno s oružanim snagama tek slomljene NDH, koje su se po naredbi vlasti počele povlačiti prema Zagrebu, a zatim i Austriji ne bi li ondje bili zaštićeni od strane zapadnih

Saveznika. Dio ljudi zaista je evakuiran uz pomoć zapadnih Saveznika, no dio se snalazio i samostalno, bez njihove (izravne) pomoći. Naravno njima se pridružio i određeni broj ljudi koji su hrvatski etnički prostor napustili zbog jednostavnog neslaganja s komunističkom ideologijom te zbog straha od komunističke represije i odmazde. Jedan određeni broj odlučio se na emigraciju i iz nepolitičkih razloga, u prvom redu gladi i siromaštva koje je rat donio sa sobom. U proljeće 1945. godine najviše hrvatskih izbjeglica nalazilo se u savezničkim izbjegličkim logorima u Austriji i Njemačkoj, no sredinom lipnja počele su njihove evakuacije u savezničke izbjegličke logore u Italiji. Saveznički izbjeglički logor u kojem se vodio najbogatiji kulturno-politički život hrvatskih izbjeglica i najmnogoljudniji po broju hrvatskih izbjeglica nalazio se u talijanskoj pokrajini Marche i nosio je naziv Fermo, a kroz njega je prema riječima brojnih autora prošlo oko 3 000 hrvatskih izbjeglica. Iako su El Shatt i Fermo bili pod upravom zapadnih Saveznika, u prvom redu Britanaca, oni nose naziv *hrvatski* jer se u njima, u odnosu na sve druge izbjeglice koje su bile ondje smještene, nalazilo najviše Hrvata.

Izbjeglički logori El Shatt i Fermo bili su pod upravom zapadnih Saveznika, odnosno Britanaca, a za izbjeglica unutar njih brinule su se međunarodne humanitarne organizacije – MERRA i UNRRA, a kasnije IRO. Međutim, unutrašnji život u logorima bio je organiziran od strane hrvatskih izbjeglica koje su ondje boravile, ali uz nadgledanje zapadnih Saveznika. Dok je u El Shattu o unutrašnjoj organizaciji zbjega brinuo COZ zajedno sa svojim odjelima i odsjecima, u Fermu su tu organizaciju društvenog, kulturnog i političkog života provodile istaknute ličnosti hrvatske emigracije, koje su ujedno bile i članovi Logorskog odbora. Vjera je među izbjeglicama u oba izbjeglička logora bila uvelike prisutna i njegovana od strane njih te je po mnogim autorima ona bila glavni stup zajedništva među izbjeglicama.

Unutar oba logora izbjeglice su organizirale bogat društveni, politički i kulturni život. Djelovala su brojna kulturno-umjetnička, politička te sportsko-rekreacijska društva koja su obično bila ideološki „obojana“, ovisno o ideologiji koja je prednjačila među izbjeglicama u logorima. U El Shattu je, prema riječima nekih autora, sve bilo obojano u znaku NOB-a, dok se u Fermu težilo ideologiji suprotnoj od komunizma. I dok su neki izbjeglice u Fermu očekivale „uskrsnuće NDH“, neke su samo jednostavno težile idealima slobode i demokracije te jednoga dana, slobodnoj hrvatskoj državi. U El Shattu je među izbjeglicama postojao strah da se nikada neće vratiti u domovinu, dok je među izbjeglicama u Fermu postojao strah da će se morati prisilno vratiti u domovinu i da će im ondje biti suđeno te da će mnoge od njih stradati. Nadalje, zaista velik dio izbjeglica vratio se iz El Shatta u domovinu, dok je samo mali broj odlučio pronaći bolju budućnost u prekoceanskim zemljama, a tu je najčešće bila riječ o stanovnicima

južnodalmatinskih otoka – Visa i Korčule, kojima su u inozemstvu već živjeli članovi obitelji ili rodbina. Iz logora Fermo se na dobrovoljnu repatrijaciju odlučio vrlo mali (nama nepoznat) broj izbjeglica, dok je određeni dio njih prisilno vraćen u domovinu pod optužbama da su ratni zločinci te im se nakon povratka odmah sudilo, a nekolicina njih je osuđena na duge zatvorske kazne ili pak ubijena od strane komunističkih vlasti. Izbjeglice koji su izbjegli prisilne repatrijacije dok su boravili u izbjegličkim logorima u Austriji, Njemačkoj i Italiji raselili su se diljem svijeta, najviše u Južnu Ameriku (Argentinu, Čile, Peru i Urugvaj), Australiju i Novi Zeland te Sjevernu Ameriku (SAD i Kanadu). Takav stav tih dviju skupina izbjeglica o repatrijaciji ne treba čuditi, s obzirom na to da se logor Fermo smatrao jednim od glavnih središta hrvatske političke emigracije nakon Drugog svjetskog rata za koju se vjerovalo da planira slom novouspostavljene komunističke vlasti. Štoviše, pojedine grupe izbjeglice, poput Kavranove križarske skupine, za koju se smatra da se oformila u Fermu, zaista su težile tome, no optužba jugoslavenskih vlasti da su svi izbjeglice koje pripadaju drugom iseljeničko-izbjegličkom toku ratni zločinci i skloni takvom političkom djelovanju ne može biti opravdano. Dakle, većina savezničkih izbjegličkih logora uspostavljenih pred kraj i u poraću Drugog svjetskog rata za jugoslavenske vlasti predstavljala je veliki politički i diplomatski problem, dok je za te iste vlasti hrvatski izbjeglički logor u El Shattu predstavljao gnijezdo njegovanja i življenja temeljnih ideja NOB-a. Velik dio izbjeglica iz El Shatta s vremenom se priključio NOVJ-u, a među izbjeglicama su se nalazili članovi KPJ, koji će kasnije biti vodeće ličnosti tog političkog organa. Zbog toga je u jugoslavenskom tisku i historiografiji bio zastupljeniji El Shatt (premda se nije ni o njemu previše pisalo), dok se o logoru Fermo gotovo da nije ni pisalo, a ako i je, to je bilo u negativnom kontekstu.

Posebno je zanimljiva činjenica kako ni osamostaljenje Hrvatske 90-ih godina 20. stoljeća nije donijelo veću zainteresiranost za ovu temu. O logoru Fermo gotovo da ne postoje opsežnija historiografska djela niti povijesni pregledi, a jedini materijalni dokaz, koji nam govori da su tamo nekada živjeli Hrvati, predstavlja freska u tamošnjoj *Kapelici Hrvata* na kojoj se uz Bogorodicu nalazi i hrvatski grb. Iako mu je tijekom postojanja Druge Jugoslavije pridano više pažnje ni o El Shattu se ne priča mnogo od 80-ih godina 20. stoljeća. Hrvatski izbjeglički logori El Shatt i Fermo predstavljaju važna mjesta hrvatskih izbjeglica u inozemstvu u kojima se njegovala hrvatska kultura i tradicija te isticao hrvatski identitet. Ovaj diplomski rad donosi tek kratak pregled života izbjeglica u El Shattu i Fermu, a uz popratnu komparativnu analizu ova dva logora donosi se niz njihovih sličnosti, odnosno razlika. Istraživanju hrvatskih zbjegova te hrvatskih izbjegličkih logora trebalo bi se pridodati više pažnje s obzirom na to da oni

predstavljaju vrlo važne segmente moderne društveno-političke hrvatske povijesti, a danas u vremenu nekontrolirane ideološke historiografije to je i više nego izvedivo.

10. Popis literature

KNJIGE:

1. Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1998.
2. Gizdić, Drago. *Dalmacija 1941.-1945*. Zagreb: Agencija za fotodokumentaciju, 1964.
3. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb: Europapress holding – Novi Liber, 2008.
4. Goldstein, Ivo. *Povijest 21. Hrvatska povijest*. Zagreb: Europapress holding, 2007.
5. Grahek Ravančić, Martina. *Bleiburg i križni put 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.
6. Karakaš Obradov, Marica. *Novi mozaici nacija u „novim poredcima“*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
7. Kljaković, Jozo. *U suvremenom kaosu. Uspomene i doživljaji*. Zagreb: Matica hrvatska, 2011.
8. Leček, Suzana, ur. *Povijest Hrvata, svezak 7: Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918. godine*. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
9. Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
10. Marković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1994.
11. Mataušić, Nataša; Ivanuš, Rhea; Pavičić, Snježana; Peić Čaldarović, Dubravka. *El Shatt. Zbjeg iz Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat (1944.-1946.)*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2007.
12. Mesić, Milan. *Međunarodne migracije. Tokovi i teorije*. Zagreb: SOCIETAS, 2002.
13. Mirth, Karlo. *Život u emigraciji*. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.
14. Nižetić, Vjera. *U pustinji El Shatta. O doživljenom i pročitano*. Split: Naklada Bošković, 2007.
15. Nola, Danica. *El Shatt*. Zagreb: Školske novine, 1988.
16. Rogić, Ivan; Čizmić, Ivan. *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011.

17. Rogić, Ivan; Sopta, Marin; Šakić, Vlado. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.
18. Tomas, Domagoj. *Ideologija, krivnja i odmazda. Vlaho Lovrić i (dis)kontinuitet prve polovice 20. stoljeća*. Zagreb: Alfa, 2021.

ČLANCI:

1. Ajlec, Kornelija. „Egipatska vlada i rješavanje izbjegličke problematike tijekom Drugoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest* 46(2014), br. 2: 295-318.
2. Barčot, Tonko. „Jugonacionalisti na otoku Korčuli“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2007), br. 49: 691-720.
3. Bogdanić, Neven. „El Shatt naš nezaboravljeni“. *Crkva u svijetu* 1(1995), br. 1: 53-59.
4. Bratanić, Mateo. „Hrvatski zbjegovi u Italiji od 1943. do 1945. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 48(2016), br. 1: 161-196.
5. Bratanić, Mateo. „Vjera i vjerska praksa u hrvatskim zbjegovima u El Shattu (1944.-1946.)“. *Croatia Christiana periodica* 35(2011), br. 68: 143-152.
6. Čuvalo, Ante. *Hrvatska mala škola „sv Josipa“: izbjeglički logor Fermo*. Chicago: CroLibertas Publishers, 2015.
7. Dragić, Ante. „Partizanski grad na vrućem azijskom pijesku“. *Zadarska smotra. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost* 42(1993), br. 1-2: 495-514.
8. Jandrić, Berislav. „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945. – 1947.“. *Časopis za suvremenu povijest* 38(2006), br. 2: 457-498.
9. Jandrić, Berislav. „Saveznički izbjeglički logori. Počeci otpora hrvatske političke emigracije komunističkom režimu u Domovini (logor Fermo)“. U *1945. – Razdjelnica hrvatske povijesti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.*, uredili Nada Kisić Kolanović, Maro Jareb i Katarina Spehnjak, 305-322. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.
10. Karakaš Obradov, Marica. „Depoi špijuna i terorista“. U *1945. Kraj ili novi početak?*, uredio Zoran Janjetović, 309-337. Beograd: Institut za novu istoriju Srbije, 2016.

11. Mišur, Ivo. „Hrvatski iseljenici u Siriji nakon Drugog svjetskog rata“. *Hrvatska revija* 20(2020), br. 3: 51-55.
12. Nikolić, Vinko; Dončević, Ivona; Karagić, Mijo. „Intelektualci u dijaspori: tribina II“. *Migracijske i etničke teme* 9(1993), br. 1: 17-66.
13. Spehnjak, Katarina. „Ratni zločinci kao predmet spora britanske i jugoslavenske vlade 1945.-1948.“. U *Zbornik u čast Hrvoju Matkoviću*, uredio Stjepan Matković, 303-328. Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
14. Žalac, Tomo. „Prosvjetna i kulturna djelatnost zbjega u El Šatu u povijesnoj literaturi“. *Časopis za suvremenu povijest* 12(1980) br. 1: 141-150.

DOKTORSKI RADOVI

1. Bratanić, Mateo. „Hrvatski zbjegovi u Egipat od 1943. do 1946.“. Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2009.

MREŽNE STRANICE:

1. „Dalmatinski zbjeg“, *Ratna kronika Splita*, pristup ostvaren 6.6.2022., <http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1> .
2. Fermo“, *Hrvatska enciklopedija*, pristup ostvaren 14.6.2022., <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19313> .
3. „Hrvati“, *Hrvatska enciklopedija*, pristup ostvaren 4.7.2022., <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26386>
4. Karabatić, Marin. *Izbjeglički logor El Shatt – dalmatinski grad na Sinaju (1/7)*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3041> .
5. Karabatić, Marin. *Zbjeg u Italiji – izbjeglički logor El Shatt (2/7)*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3049> .
6. Karabatić, Marin. *U Egipat – izbjeglički logor El Shatt (3/7)*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3052> .

7. Karabatić, Marin. *Izbjeglički logor El Shatt (4/7) – politika, prosvjeta i sport*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3055> .
8. Karabatić, Marin. *Izbjeglički logor El Shatt (5/7) – kultura, umjetnost, tisak i religija*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3061> .
9. Karabatić, Marin. *Izbjeglički logor El Shatt (6/7) – zdravstvo, rad i svakodnevnica*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3081> .
10. Karabatić, Marin. *Izbjeglički logor El Shatt (7/7) – povratak zbjega i zaključak*. Hrvatski povijesni portal, 2012. Pristup ostvaren 26.5.2022. <https://povijest.net/2018/?p=3088> .
11. „Köppen climate classification“, *Britannica*, pristup ostvaren 18.6.2022., <https://www.britannica.com/science/Koppen-climate-classification> .
12. „Logor“, *Proleksis enciklopedija*, pristup ostvaren 24.5.2022., <https://proleksis.lzmk.hr/34954/> .
13. Lukinović, Andrija. *Bratovština svetog Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama*. Pristup ostvaren 14.6.2022. <http://www.studiacroatica.org/jero/luki1.htm> .
14. Mišur, Ivo. *Hrvatska politička emigracija u Siriji*. Hrvatski povijesni portal, 2017. Pristup ostvaren 13.6.2022. <https://povijest.net/2018/?p=1666> .
15. Mišur, Ivo. *Reportaža iz bivšeg hrvatskog logora Fermo*. Hercegovina.info, 2018. Pristup ostvaren 17.6.2022. <https://www.hercegovina.info/vijesti/svijet/reportaza-iz-bivseg-hrvatskog-logora-fermo-147384/147384/> .
16. „Pijaster“, *Hrvatski jezični portal*, pristup ostvaren 18.6.2022. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> .
17. Šprljan, Christian. *Camp Fermo – The largest Croatian Refugee Camp in Italy*. Preveo Joza Vrčiljak. Pristup ostvaren 13.6.2022. <http://studiacroatica.blogspot.com/2016/09/camp-fermo-largest-croatian-refugee.html> .
18. „Zbjeg“, *Proleksis enciklopedija*, pristup ostvaren 24.5.2022., <https://proleksis.lzmk.hr/50957/> .